

Politiske bevægelser og sociale uroligheder i Slesvig-Holsten i 1790erne

Af Ole Stender-Petersen

Samtidig med, at den sociale uro i hertugdømmerne på revolutionstiden, i 1790erne, både i by og på land undergik en hidtil ukendt intensitet, fandt der i intelligentsiaen et politisk opbrud sted, der manifesterede sig i læseselskaber og jakobinerklubber. Forholdet mellem intelligentsiaens politiske bevægelser og underklassens »oprør«, stemplinger, demonstrationer og rejsninger, og spørgsmålet om, hvorvidt den franske revolution har haft nogen nævneværdig indflydelse i denne forbindelse, har været vigtige problemstillinger i nyere forskning. Afhandlingen vil ud fra disse problemstillinger behandle de forskellige oppositionelle grupper i intelligentsia/borgerskab og i underklassen og karakteren af deres protester for at finde frem til de grundlæggende årsager. I en analyse vil der blive draget sammenligninger med tilsvarende fænomener i andre danske rigslande og i udlandet, og uroen sættes ind i den europæiske kontekst. Hovedparten af det anvendte, utrykte kildemateriale er aktstykker i Tyske Kancelli og Rentekammeret, som omfattede uroen mod syd med naturlig interesse. De giver et godt indtryk både af forretningsgangen i de øverste regeringskollegier og af myndighedernes holdning på lokalt plan og rigsplan. I et særligt afsnit vil deres fremgangsmåde og »tveæggede« taktik for at dæmpe uroen blive belyst. 1790ernes stærke sociale uro i hertugdømmerne og den ny politiske bevægelse i intelligentsiaen er blevet opfattet som de første varsler om det opbrud, der i det næste århundrede skulle omforme samfundet politisk og socialt. I en konklusion vil de lange linjer blive trukket op.

I en lille studie fra 1945 om »Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden« tilkendte Johan Hvidtfeldt – ligesom skribenter i 1790erne – indflydelse fra den franske revolution en væsentlig rolle for udviklingen af en hidtil uset intensitet i de sociale uroligheder i landsdelen. Qva revolutionen oplevede århundreders opsamlede utilfredshed et vældigt opsving¹.

1. Hvidtfeldt, 1945, s. 132 og 148.

Navnlig i vore dage har forskningen viet nævnte problematik fornyet interesse og spurgt hvilke ydre og indre indflydelser, der på revolutionstiden betingede et kvantitativt spring i underklassens sociale protester (i Tyskland 1789-99). Der er ligefrem opstået to »skoler« i de nye forbindelser.

Konfliktforskeren Helmut Berding ligger på linje med Hvidtfeldt. Han betoner², at ikke blot en pludselig intensitet i de sociale spændinger lå bag urolighederne, men at også revolutionen udøvede en mobiliserende virkning ved at være den stærkeste spore til »konfliktberedskabet«. Også Berding belægger denne opfattelse med samtidige udsagn. Revolutionen styrkede ifølge Berding underklassens aktionsvilje og protestberedskab, ligesom slagord fra Paris dukkede op i dens rejsninger³.

Den hamburgske socialhistoriker Arno Herzig frakender derimod revolutionen enhver større betydning både for intelligentsiæns og underklassens protestadfærd, idet også han påberåber sig samtidige udsagn⁴, uden at han dog på forhånd fuldstændig vil udelukke en vis indflydelse fra revolutionen⁵. Han nævner vel de tegn, der kan konstateres på, at revolutionen vitterligt fandt en resonans hos det hamburgske storborgerskab, men søger at afsvække betydningen deraf⁶. Herzig understreger at underklassens optræden var bestemt af dens orientering efter maximerne i det af den britiske socialhistoriker E. P. Thompson i 1971 opstillede *moral economy*-begreb, hvorimod revolutionsideerne ingen større resonans fandt hos underklassen⁷.

Den østrigske jakobinerforsker Helmut Reinalter søger derimod at påvise⁸, at revolutionen ikke blot påvirkede intelligentsiænen men også spillede en mobiliserende rolle for tyske og østrigske bønder og håndværkeres sociale uroligheder og for wienske håndværkeres og daglejerens hungerrevolter. Han konkluderer, at revolutionens ideer spillede en rolle i underklassens bevidsthed⁹.

Endelig betoner Bent Blüdnikow i en undersøgelse af »Folkelig uro i København 1789-1820«¹⁰, at den franske revolutions ideer om lighed og frihed næppe har haft indflydelse hverken på underklassen eller middel-

2. Berding, s. 419 f.

3. Idem, s. 421 f.

4. Herzig, 1989, s. 158 f.

5. Idem, 1988, s. 100 f.

6. Idem, 1989, s. 155 f., 159 f; 1988, s. 104 f.

7. Idem, 1989, s. 159, 164.

8. Reinalter, s. 73-80.

9. S. 87 f.

10. »Fortid og nutid«, 1986.

standens protestadfærd, om end revolutionen kan have nedbrudt autoritetstroen¹¹. Han konstaterer¹², at politisk motiveret uro modsat London (og Paris) var nærmest ikke-eksisterende i København.

Ud fra disse problemstillinger vil bevægelser og uro i hertugdømmerne nærmere blive undersøgt.

1. De oppositionelle grupper og deres baggrund

Opposition mod de rådende tilstande findes i 1790erne dels i intelligentsiaen, dels i underklassen. Intelligentsiaens opposition var fortrinsvis af politisk-økonomisk art, underklassens særlig af social art.

Oppositionen manifesterede sig mere markant og tidligere end i kongeriget grundet erhvervslivets relativt højere stadi i hertugdømmerne, der også stedse havde udgjort passage for nye ideers vej ind i helstaten. De var i højere grad end de øvrige rigsdele præget af penge- og markedsøkonomien på grund af en mere intensiv kontakt med de merkantile centre i Vesteuropa, ligesom fabriks- eller manufakturdriften stod på et højere niveau. Handelen var trods Københavns monopolstilling betragtelig. Udviklingen mod frihandel siden 1788 og særlig ophævelsen af Københavns stabelmonopol 1793 begunstigede provinsstæderne¹³.

Hvad landbruget angår, var progressive, holstenske godsejere tidligere end deres kongerigske standsfæller – allerede i 1750erne og 60erne – gået i gang med reformer som ophævelse af dyrkningsfællesskabet, udskiftning og en mere intensiv udnyttelse af jorden, så det holstenske landbrug – særlig kobbeldbruget – ligefrem var blevet forbillede for de danske reformvenner¹⁴. Udviklingen var imidlertid uegal. Der var ganske vist takket være reformerne relativt flere selvejerbønder end i Danmark, særlig i Nordslesvig, men samtidig var der lige til 1804 stadig o. 100.000 livegne særlig på de store østholstenske godser, mens stavnsbåndet allerede var blevet ophævet i kongeriget og på krongodset i 1788.

Både godsejerne og bønderne, men også stædernes købmænd havde profiteret af de gode afsætningsmuligheder og stigende priser under den

11. *ibid.*, s. 33.

12. S. 36, jvf. polemik om problematikken sammesteds, »Fortid og nutid«, bd. 33, 1986, s. 204-07 og 276 ff., mellem John Christensen/Henning Koch/Henrik Stevnsborg og Blüknikow.

13. Klose/Degn, s. 197.

14. Feldbæk, s. 244 f., 251. Gregersen, 1981, s. 406-09.

florissante handel 1775-84, atter fremmet af Danmarks neutralitet under den amerikanske frihedskrig¹⁵. Efter økonomisk nedgang i fredsperioden efter 1784 kom der i 1790erne, under revolutionskrigene, en ny højkonjunktur¹⁶, og atter profiterede erhvervslivet af helstatens neutralitet, af stigende afsætning og stadig stigende priser. For de eksporterende stor-købmænd, for ridderskabet, ikke mindst for »Emkendorflødsen« med Fritz Reventlow og F. L. Stolberg i spidsen, men også for bønderne, særlig for dem, der ved reformerne var blevet befriet for livegenskab og hoveri, var der tale om en betragtelig indtægtsforøgelse¹⁷. Men denne gang ramte højkonjunktorens følgesvend, prisstigningerne på de vigtigste forbrugsvarer, levnedsmidlerne, den brede forbrugende befolkning særdeles hårdt. Det gjaldt navnlig underklassen i by og på land håndværkerne resp. svendene, daglejerne, husmændene, indersterne, manufakturernes arbejdere og ikke mindst de skarer af hjælpeløse fattige, der var opstået i kølvandet på den økonomiske ekspansion. Disse grupper blev netop bærere af oppositionen i underklassen.

1. *Intelligentsiaen*

Demokratiske anskuelse, atter delt i liberale og revolutionær-demokratiske-jakobinske – animeret af den franske revolution – findes især blandt de lavere embedsmænd og i de liberale erhverv. Men man støder også på dem blandt storredere og -købmænd, der drev handel på Frankrig, og som med politisk indflydelse i bystyret faktisk havde hævet sig op over 3. stand.

1.1 *De liberale*

Tidsskrifter var ofte samlingspunkter for politiske grupperinger. Koncentreret om amtmanden i Plön August Hennings' journaler *Schleswigsches Journal* (Altona 1792-93) og *Genius der Zeit* (Altona 1794-1800) dannedes en kreds af liberal observans. Den stod i forbindelse med den liberale københavnerkreds centreret om *Minerva* (1785-1800), redigeret af Chr. Pram og K. L. Rahbek. Den havde også kontakt med en ligesindet kreds i Hamburg om lægen og forfatteren J. A. H. Reimarus og lederne af de store handelshuse Sieveking & Voght og Matthesen & Sil-

15. Gregersen, 1981, s. 429 f., 432.

16. Möller, s. 186.

17. Hvidtfeldt, 1963, s. 94 f.

Georg Heinrich Sieveking (1751-99), det mest fremtrædende medlem af et hamburgsk købmandsdynasti, beslægtet med den liberale Reimarus-familie (lægen J.A.H. Reimarus (1729-1814) var hans svigerfader). Handelshuset »Sieveking & Voght« var allerede før 1781 et af stadens største og et af Europas førende på den oversøiske handel. Det drev også handel på Frankrig, og Sieveking sympatiserede – som hele Reimarus-Sieveking-kredsen – med revolutionen i dens første fase, han stod Gironden nærmere end jakobinerne. Men hans »hanseatiske agent« i Paris, juristen P.J. Schlüter, kunne som medlem af jakobinerklubben skønt en tid blandt »de mistænkte« forsyne ham med værdifulde oplysninger og virke for hans handelsinteresser. Under Direktoriet genoptog Sieveking forbindelsen med Frankrig. Som sin kompagnon til 1793 Caspar Voght erkendte han det sociale problem i Hamburg, der da også var den tyske stad, hvor det var størst. (Portræt i Kgl. Biblioteks Billedsamling).

lem, der stod for en god del af stadens Frankrigshandel. Som hansestadens fremmeste borger var G. H. Sieveking stolt af at være dansk undersåt¹⁸.

De liberale var tilhængere af politisk og økonomisk frihed og udpræget anti-feudale, de var for frihandel, for trykkefrihed og religiøs tolerance. Idealet var det konstitutionelle monarki, der realiseredes i Frankrig 1789/90. På sæt og vis kan de liberale opfattes som C. D. Reventlows og Chr. Colbjørnsens »loyale opposition«.

En opposition i mere organiseret form udgik i første omgang fra det liberale miljø i Hamburg/Altona om Sieveking, Caspar Voght, C. J. Matthiessen og Jérôme Sillem. Sammen med Reimarus var de initiativtagere til en stor, offentlig fest i Harvesthude ved Sievekings havehus på etårsdagen for Bastillestormen. Den samlede demokratisk indstillede fra nær og fjern og blev en sand frihedsfest. Et kor af unge piger klædt i hvidt og smykket med de franske farver sang en frihedssang på 6 vers af Sieveking, der priste »de gode borgere og fyrster«, som »efter højere dyder tragte«, samt »frihed, lighed og broderskab« og »menneskehedens rettigheder«. Den tysk-danske digter F. G. Klopstock reciterede to af sine frihedsoder, og ef-

18. Grab, 1984, s. 190 ff.; 1989, s. 113 f.; 1967, s. 25-28. Sieveking, s. 63 f.

ter middagen samlede de unge piger 200 mark ind til de fattige, – Voght var en stor filantrop¹⁹.

Sieveking vidste åbenbart, at der samtidig på Marsmarke 1 i Paris fandt en stor forbundsfest sted med forbrødring mellem konge og folk. Det er typisk, at revolutionsbegejstring lod sig forene med en udpræget royalisme. Festen lagde grund for det opadstræbende borgerskabs festkultur, selv om den ikke havde større politisk virkning. Den blev dog rosede omtalt både i »Moniteur«en og i den med den storbørgerlige Gironde sympatiserende J.-P. Brissots »Patriot Français«²⁰. Sieveking's sang fandt også en vis udbredelse i det borgerlige miljø; fra det fjerne Sophienholm ved Lyngby oplyste Frederike, ægtemage til storkøbmanden Constantin Brun, Sieveking's handelsforbindelse og selv leverandør til en fransk regering, i 1791 Sieveking om, at »vi synger ofte frihedssangen« i hendes intellektuelle salon²¹.

Efter forbillede fra det i Mainz under den franske dominans af den venstre Rhinbred 23.10.1792 dannede »Selskab for venner af frihed og lighed« blev der i hansestaden dannet et »Société de Lecture«²². Initiativtager var den franske gesandt i Nedersachsiske Kreds Francois Lehoc og hans sekretær Altona-publicisten Fr. Wilh. v. Schütz. 22. november blev Sieveking valgt til formand for dette Læseselskab, mens Lehoc blev vicepræsident. Medlemstallet var i december o. 60, de fleste sandsynligvis franskmænd²³.

På linje med den prøjsiske gesandt i Hamburg karakteriserede A. P. Bernstorff 18.12.1792 overfor Hamburgs udsending M. L. Meinig Læseselskabet som en »farlig jakobinerklub«; dette var dog næppe tilfældet²⁴. Den begyndende polarisering i Paris af modsætningen mellem liberale og jakobinere og Girondens begyndende magttab fik i Hamburg den virkning, at Sieveking-gruppen, er lå på linje med Girorden, – begge frygtede for, at deres økonomiske interesser skulle blive skadet, – forskrækket veg tilbage for revolutionens radikaliserings og udsigten til, at Læseselskabet ligesom Mainz-klubben skulle udvikle sig til en formelig

19. Sieveking, s. 47-52 (Sophie Reimarus t. Aug. Hennings, Hamburg/Altona 3.8.1790).

20. Herzig, 1989, s. 158.

21. Sieveking, s. 52 f., 361.

22. »Altonaischer Mercurius« oplyste 12.11.1791, nr. 181, i meddelelse, at Mainz 6. nov. om Mainz-selskabets dannelse. De lokale aviser, »Mercurius« og »Staat- u. Gelehrte Zeitung« ofrede langt mere spalteplads på de franske hændelser end de københavnske. Sieveking, s. 156. Grab, 1984, s. 290-95; 1967, s. 25-28 og noter s. 119.

23. Idem, 1989, s. 114.

24. Erhardt-Lucht, s. 161. Allerede i privatbrev af 8.4.1792 havde Sieveking lagt luft mellem sig og jakobinerne (Sieveking, s. 157).

jakobinerklub. Med henvisning til revolutionens radikaliserings opløste Sieveking derfor 29. december selskabet²⁵.

1.2 Jakobinerne

Opløsningen af Læseselskabet førte til dannelsen af en jakobinsk strømning. Sekretæren v. Schütz var i juli 1792 begyndt at udgive ugejournalen *Niedersächsische Merkur* i Altona. Den bragte fra november jævnligt vigtigt stof om Mainz-klubben og uddrag fra »Moniteur«²⁶. Bladet adskilte sig fra de liberale ved ikke at tage afstand fra revolutionens radikaliserings, men stort set forsvare jakobinerne i Paris og ved at anbefale en europæisk folkerevolution²⁷ med dannelse af »en folkeregering« som mål, »der ud fra princippet om alles lighed ophæver enhver eksistensberettigelse for enhver stand, ethvert privilegium«²⁸. I Flensborg kunne *Merkur* glæde sig over et i januar 1793 dannet »selskab« til dens støtte²⁹.

Senatet udviste dog v. Schütz 13.4.1793 efter prøjsisk pression³⁰. Som følge af et stadig større engagement på kejserlig side i krigen mod republikken havde senatet allerede i februar efter pression fra Nedersachsiske Kreds med Prøjsen i spidsen udvist Lehoc, der så i en note af 18.2.1793³¹ opsagde handelstraktaten med Hamburg af 1789, noget, senatet og børsen til stadighed havde frygtet. Dog blev stadens Frankrigshandel ingenlunde helt afbrudt.³²

Samtidig med Læseselskabets selvopløsning havde i Altona en »Jakobinerklub af ægte republikanere« manifesteret sig med fire håndskrevne vægaviser opsat november 1792-januar 1793. Opråbene var smykket med kokarden, og tendensen var til forskel fra Læseselskabets udpræget republikansk, og mere decideret end senere jakobinere forkastede klubben helt den danske enevælde. I de opsatte vægaviser forekom de bemærkelsesværdige formuleringer »Den suveræne nation« af holstenere, danskere og nordmænd, en »repræsentantisk regering (!) ... af de klogeste beboere i vort land ...« og et »lovmæssigt jakobinernationalkonvent« i stedet for ar-

25. Grab, 1989, s. 293 f. Herzig, 1989, s. 159 ff.

26. NM III, 5 [28.11.], s. 76-80; 6 [30.11.], s. 88-94; 7 [2.12.], s. 104-10; 8 [5.12.], s. 116-22; 9, [9.12.1792], s. 137-44. Efterfølgeren »Neuer Protheus« I,7, s. 60-64; 8, s. 68-72; 9, s. 85-94; 10, s. 101-06, s. 119 f.

27. Grab, 1966, s. 46-49.

28. NM II, 3 [sept.-okt. 1792], s. 44.

29. Grab, 1966, s. 54. Erhardt- Lucht, s. 160 f.

30. Grab, 1984, s. 299 f.

31. Trykt i Hennings' »Schleswigsches Journal«, maj 1793, s. 8-11.

32. Herzig, 1989, s. 161.

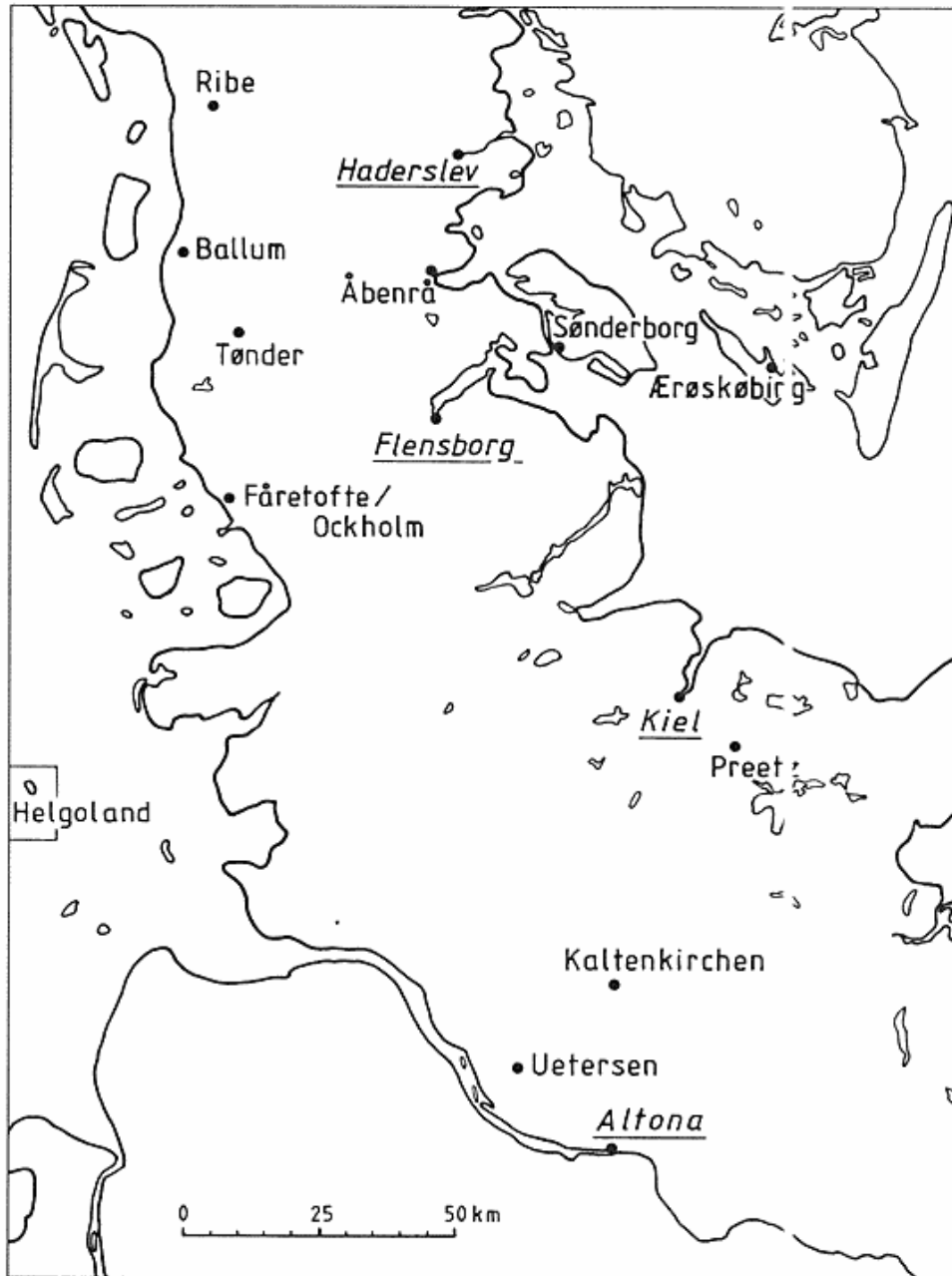

Fig. 1. Jakobinerklubber og rejsninger i Slesvig og Holsten i 1790erne. De *uførte* steder oplevede en rejsning, Kiel og Altona dog *tre*. I byer anført med kursiv fandtes tillige en jakobinerklub.

vemonarkiet. Adelen – basis for livegenskabet – ønskedes afskaffet. Klubben hævdedes at bestå af »22 ganske nyttige borgere«, der lige så lidt som Læseselskabets medlemmer er kendte³³.

Januar 1794 fortsatte dr. jur. Heinrich Würzer i Altona Schütz' oplysningsarbejde om den franske revolution med ugeskriftet *Historisches Journal*, der solgtes endog offentligt i Altona til februar 1794³⁴. Som Schütz var Würzer medlem af Altonas kristen-jødiske frimurerloge »Einigheit und Toleranz«. Han var yderst positivt indstillet til de danske reformer. Særlig bondens frie stilling fik ham til 1797 at skrive, at »intetsteds er menneske- og borgerrettighederne helligere for regeringen end i Danmark«. Derfor fandt han også en revolution dér aldeles unødvendig³⁵. Würzer lå her på linje med de liberale. Som de ønskede han livegenskabet i hertugdømmerne ophævet, men også de riges privilegier og de trykkelige skatter.

Der patriotische Volksredner, var et ugeskrift, der blev udgivet af et »Kongeligt privilegeret forlagsselskab« i Altona, og som var blevet oprettet i 1795 af en indvandret, kendt tysk, moderat jakobiner A. G. F. Rebmann sammen med bl.a. v. Schütz' stedsøn Fr. Bechtold. *Volksredner* forsvarede de franske jakobinere, men den mest radikal-demokratiske ugeskrift i 1790'erne var flensborgeren G. C. Meyers *Der neue Mensch* (Flensborg 1796-97), hvis 2. bind sammen med andre journaler blev udgivet af Rebmanns selskab (i kommission). *Der neue Mensch* kunne glæde sig over stor udbredelse³⁶.

Meyer betonedede, at den danske reformregering alene var en hæderlig undtagelse, der i sig selv intet beviste om monarkiets fortrin³⁷. Tilmed radikaliserede Meyer bladets linje. Ud fra pressesagerne mod meningsfællerne N. D. Riegels og P. A. Heiberg hævdede han 1797, at den så højt priste danske trykkefrihed lå langt fra den sande menneskevens ideal³⁸.

P. A. Heiberg stod selv i kontakt med et Haderslev-selskab, der siden 1789 havde udviklet sig af et læseselskab. Stadens amtmand J. S. v. Møsting karakteriserede det som »en Jacobinisk Cloub«³⁹. Herredsfo-

33. Grab, 1984, s. 321-43 efter originalerne i RA. Dpt. f. u. A. Alm. Korrespondance Sager. Lit A, Altona 1793-1810; der er tale om tre nedrevne vægaviser og en vægavis i samtidig afskrift, sendt Tyske Kancelli af C. L. v. Stemann.

34. Grab, 1966, s. 151.

35. Grab, 1984, s. 384 f.

36. Idem, s. 380-84.

37. DnM I, 2 (efterår 1796), s. 37 f.

38. DnM II, 31. stk., trykt i Grab, 1973, s. 269 ff.

39. v. Møsting t. Johan Bülow, [Haderslev] 26.1.1793 (Hvidtfeldt, 1945, s. 151), t. A. P. Bernstorff, maj 1793 (idem, s. 157 ff.).

ged, assessor Chr. Kellermanns hustru Christine førte pennen i en korrespondance med Heiberg. Hun var moster til fru Heiberg, Thomasine, senere gift Gyllembourg⁴⁰. Christine frydede sig over revolutionshærenes fremgang og over Danmarks neutrale politik overfor Frankrig. 8.12.1792 oplyste hun Heiberg om, at »Nogle gode Venner« drak skilder for friheden og ligheden, og 4.3.1793, at der i staden var en hel del der – bortset fra adelen – »næsten alle [ere] for Constitutionen«. Et punkt, der adskilte liberale og radikale var holdningen til Louis 16.s henrettelse. Jakobinerne eller de revolutionære demokrater billigede den, således også de Haderslev demokrater, der var opmærksomme på, at henrettelsen netop var et skillepunkt⁴¹.

Med begejstring sang klubben i julen 1793 Marseillaisen i Heibergs ny oversættelse⁴².

De fleste – fire i tal – af de i helstaten konstaterbare jakobnerklubber lå i hertugdømmerne, uden at der dog eksisterede rigtig kontakt mellem dem. Men sammen med de liberale og jakobinske journalister vidnede de om, at der var ved at opstå en »borgerlig offentlighed«.

2. Underklassen

Deltagerne i de sociale uroligheder spændte fra håndværkere resp. svendene – navnlig håndens, men også »åndens« (studerende) – til husmænd, inderster og daglejere samt arbejdere i manufakturerne og søfolkene, to socialgrupper, der stod uden for lavene. Derimod udmærkede bønderne sig ved deres fravær modsat tyske bønder 1789, 1790 og 1792, og årsagen må søges i det forhold, at de danske reformer havde lettet henholdsvis frataget de danske bønder netop de byrder, som de tyske rebellerede mod. Så lidt som intelligentsien var underklasse og helt uberørt af begivenhederne i Frankrig. Svende på valsemølle bragte nyt derom til de steder de kom igennem, og virkede derved som formelle »urostiftere«⁴³. 1793 skrev en forfatter i Mecklenburg, at revolutionen gav de livlige forståelse for, »at deres fødsel giver dem den samme betingelse som os til at være frie«⁴⁴.

40. Brevene er trykt i Hvidtfeldt, 1945, s. 160-69.

41. Christine Kellermann til Heiberg, [Haderslev] 16.3.1795 (Hvidtfeldt, 1945, s. 164 f.).

42. Id. til id., [Haderslev] 23.12.1793 (Hvidtfeldt, 1945, s. 167).

43. Grab, 1966, s. 152 f.

44. Hvidtfeldt, 1963, s. 99. Reinalter, s. 79 f., 82 ff. om revolutionsinspirationerede rejsninger blandt tyske bønder.

Naturligt nok interesserede franske sansculot-aktioner mod hamstrere og prisjobbere blandt de handlende og deres krav om maximalpriser på brød samt revolutionsstyrets kamp 1793-94 mod spekulation særlig underklassen, der havde de samme problemer inde på livet⁴⁵.

2.1 Svendene

Der kan i hertugdømmerne registreres 19 kollektive aktioner/rejsninger. I seks af dem fremtræder håndværkere respektive svende som et aktivt element og fremstår i kilderne som en kollektiv enhed. I de vigtigste af disse rejsninger gik flere lav sammen. Det var tilfældet i »Tysklands første generalstrejke« august 1791 i Hamburg, da de strejkende smedesvende fik støtte fra andre svendelav og fra u-zünfuge, så tusindvis af strejkende gik i massedemonstration for lavene, friheden og revolutionen, hvilket tillige vidner om en vis politisering⁴⁶.

I den første håndværkerrejsning direkte rettet mod den grasserende dyrtid – i Åbenrå marts 1790 – aktionerede stadens ti lav mod korneksporten⁴⁷. I en voldsom hungeraktion oktober 1794 mod en stor kødeksportør ved Altona deltog svende fra flere lav, især tømrersvendene var aktive⁴⁸, og en større hungerrejsning i Flensborg juni 1795 forenede både tømrerne og murerne⁴⁹.

Svendene var i det hele et uroligt element, men ikke det eneste. Maj 1794 demonstrerede Kiels studenter mod afsættelsen af den revolutionsvenlige professor K. Fr. Cramer⁵⁰, men samme studenter stødte i et antal, der i kilderne varierer fra 96 til 126, 18. juni under en fest nær Kiel sammen med langt flere svende, som de søgte at fortrænge fra dansegulvet, hvorpå de under et gevaldigt slagsmål selv fortrængtes⁵¹.

Også i andre rejsninger var der håndværkere eller svende med, uden at de dog kan ses at have optrådt formeligt *en masse*.

2.2 Husmænd og inderster

Sammenlignet med kongeriget var der i Sydslesvig og især Holsten en relativ høj koncentration af kådnere og inderster, særlig på adelsgodserne.

45. Reinalter, s. 88.

46. Grab, 1966, s. 33 f. Wohlwill, s. 107.

47. Gregersen, 1956, s. 209-13.

48. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1794 II, fol. 535-53.

49. Göttisch, s. 205 ff., 213.

50. Grab, 1984, s. 389.

51. Som 48, fol. 359-69.

En højkonjunktur før og efter 1700 havde på Tønderegne givet mange søfolk mulighed for med den gode hyre, hollandske redere betalte for sejlads på Vesteuropa og England, at erhverve kådnerhuse⁵². Der taltes da også ikke færre end 700 kådnerfamilier på godset Schæckenborg, en usædvanlig høj koncentration⁵³. De mange kådnerne reagerede derfor sammen med inderster og søfolk meget voldsomt på en bølge af prisstigninger der toppede februar-marts 1790⁵⁴. I en march til Tønde protesterede en større skare, der efterhånden talte o. 1.000 fra nævnte socialgrupper i 8 sogne 13.2.1790, mod dyrtid og kornmangel og krævede lorneksporten standset. Samme antal gentog kravet 24. februar på møde i Højer med statholderen, pris Carl, grev Schack og amtmand Bertouch⁵⁵. Egnene i Vestslesvig blev et af de største urocentre i 1790erne, mens det i Østslesvig var i stæderne, det brændte løs⁵⁶.

I marts 1795 var der under en ny bølge af prisstigninger etter opløb på Tønderegnet, dog kun omfattende o. 40 husmænd og dageljere fra Ballum⁵⁷. Alvorligere var i marts-april en forbrødring mellem rebellerende håndværkere i Ribe og omegnens husmænd, der i store flokke strømmede til staden, og i maj var der en hungerrejsning ved nogle hundrede digearbejdere fra Fåretofte ved Ockholm i Bredsted amt⁵⁸.

Nok så alvorlig havde en rejsning ved o. 500 hyreinderster fra 15 landsbyer i sognet Kaltenkirchen i Segeberg amt i den kgl. del af Holsten i september-oktober 1794 været. I et »strafbart oprør« vendte de sig mod den skæve jordfordeling under udskiftningen⁵⁹. Indersterne var overalt i hertugdømmerne dårligt stillede, selv hvor de – modsat kaltenkirchenerne – var blevet fritaget for kopskat, og der ej heller fandtes rekrtjeneste, var deres lod ikke bedre end i Kaltenkirchen⁶⁰. Men »oprøret« rttede søgelyset mod denne socialgruppes elendighed.

52. Hvidtfeldt, 1963, s. 414 f.

53. Idem, 1963, s. 414; 1945, s. 134.

54. Henningsen, s. 31 f. Kornpriserne på Schackenborg var i februar 1790 sægt op »imod 5 Dl. Tønde«.

55. Hvidtfeldt, 1945, s. 133 f. Ekstrakt af kommissionsberetning af 12.3.1790 til statholderen (RA. Da. Kancelli, Brevbog 1790, nr. 1805 m. indlæg).

56. Hvidtfeldt, 1945, s. 137.

57. Idem, 1945, s. 140 f.

58. Hvidtfeldt, 1945, s. 140. Henningsen, s. 35 f. Jvf. RA Højesterets Arkiv Slutningsbog ... 1800, fol. 78. Hvidtfeldt, 1945, s. 141.

59. Hvidtfeldt, 1945, s. 139. RA. Rentekammeret, »Vorstellung« 1795 I, nr. 50 (10.3.1795).

60. Lawaetz, s. 63-92, særlig s. 90 ff. Den borgerlige godsejer, reformvænnen, justitsråd Lawaetz' afhandling er dat. Bramstedt 11.1.1795. Som »Theodor Sklaveneind« krævede han 1797 ud fra Menneskerettighederne også livegenskabet ophævet.

II. Forholdet mellem oppositionsgrupperne

De liberale oplysningsvenner gik varmt ind for reformer og var f.eks. mod livegenskabet, men samtidig var de præget af frygt for og modvilje mod »pøbelen«, både i Paris og i helstaten. De lå her stort set på linje med en konservativ bedømmelse ved Haderslevs amtmand J. S. v. Møsting, der dog også kædede uroen i den »kjøbenhavnske Pøbel« sammen med de »Friheds- og Ligheds Liebhaveere«, som han jo også kendte i Haderslev⁶¹. Disse interesserede sig da også på mere positiv vis end de liberale for den københavnske uro, f.eks. »Posthusfejden« 2.2.1793 mellem ordensmagten og en uorganiseret alliance mellem håndværkssvende og studenter, mens »Minerva« affejede fejden som fremgået af »den laveste Pøbel«⁶².

Underklassens nød lå i højere grad jakobinerne end de liberale på sinde. I v. Schütz' *Niedersächsischer Merkur* gjorde en »menneskeven« 1792 opmærksom på levnedsmiddelspekulation og korneksport til (de tyske) hære som årsag til dyrtiden, hvorfor skribenten krævede det standset⁶³. På dette tidspunkt havde underklassen dog allerede – i Tønder og Åbenrå 1790 – som nævnt krævet eksportstop. Også i Kiel fandtes 1792/93 en jakobinerklub, kaldet »Patriotisk klub«, med nogle hundrede medlemmer, mange tilhørende armodsbefolkningen. I klubben sang de begejstret bl.a. Marseillaisen i Mainz-klubbens version efter gengivelsen i *Niedersächsischer Merkur*⁶⁴. Disse forhold viser, at der eksisterede en sporadisk kontakt mellem den mere småborgerligt orienterede jakobinisme og underklasselag. Hyppigt så dog også jakobinerne i underklasseprotester blotte »pøbelekscesser«⁶⁵.

Georg Conrad Meyers *Neuer Mensch* danner en undtagelse ved at ligge på en egalitær sansculot-position⁶⁶, og det var intet tilfælde, at hans medarbejder advokaten Ludwig Aug. Gülich gik i brêchen med en nådesansøgning for skomagermesteren J. Marth, der fik 6 års tugthus for deltagelse i hungerrejsningen i Flensborg 1795⁶⁷.

De liberales og underklassens økonomiske interesser var divergeren-

61. Møsting t. Bülow 6.3. og 27.4.1793 (Hvidtfeldt, 1945, s. 152).

62. Christina Kellermann t. Heiberg, [Haderslev] 8.12.1792 og 16.3.1793 (Hvidtfeldt, 1945, s. 163 ff.). »Minerva«, febr. 1793, s. 274 ff.

63. NM II, 2 [24.10.1792], s. 100-03.

64. NM IV, 3 [sidste stk.; jan. 1793], s. 33-36.

65. Grab, 1984, s. 193 ff.

66. Idem, 1966, s. 186. DnM I, 24, s. 369-73: »Hohes Lied der Gleichheit«.

67. Schmidt, s. 85 f. Magistraten i Flensborg t. statholderen 13.6.1795 (RA. Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv ...).

de, frihandel tørnede sammen med en *moral economy*-konception. Men ej heller jakobinernes og underklassens økonomiske interesser var sammenfaldende. Altona-klubben vendte sig mod den gamle socialordning. Derimod var underklassen for bevarelse af den i modsætning til den kapitalistiske markedsøkonomi, der af underklassen opfattedes som ren »åger«⁶⁸.

III. Urolighedernes karakter

Af de 19 konstaterede uroligheder/rejsninger var de 10 rettet mod den grasserende dyrtid, mens de andre var rettet mod andre miljøforhold, men faktisk kan alle rejsningerne opfattes som sigtende mod lettryggelse af selve eksistensen, som »subsistensprotester«⁶⁹.

De første rejsninger – i Tønder og Åbenrå 1790 – var direkte rettet mod dyrtiden, der satte ind 1789/90. Fri kornhandel var blevet lovfæstet 1788, og den fremmede flittige kornopkøb, -eksport og -spekulationer. Ikke uden betydning var Prøjsens kornspærring for Hamburg.

Fra husmænd i Flensborg amt, fra Åbenrås lav, fra 12 irderster i sognet Skierrebek i Haderslev amt og fra magistraten i Oldesløve indløb til Rentekammeret via statholderen klager over den stigende kornpris og bønnen om, at rugeeksporten forbødes. I Åbenrå var prisen i marts 1790 oppe på 392 sk. pr. tønne og i Haderslev vesteramt var den steget fra 384 sk. til 400.⁷⁰ Prisstigningen på Tønderegnene var så meget desto mere følelig grundet en lokal krise for både søfart og knivlingsindustri, hvilket fik en større skare husmænd, irderster og søfolk til i februar 1790 at foretage den allerede nævnte hungermarch fra Schackenborg til Tønder⁷¹. Som i Tønder, hvor en skare på efterhånden 1.000 demonstranter rettede deres harme mod købmanden Hans Angerl, der tjente gode penge på korneksporten til Frankrig, rettede i Åbenrå 10. marts de 10 lavs harme sig mod en stor opkøber, Hans Kopperholt, der på sin side anklagede de demonstrerende håndværkere for at være »inficeret af pariserluften« og sammenlignede deres optræden med Paris' fiskerkøners tog til Versailles 5.10.1789 med krav om brød og kongeparret til Paris⁷².

68. Reinalter, s. 88. Herzig, 1988, s. 104.

69. Herzig, 1988, s. 22-34.

70. RA. Rentekammeret, »Vorstellungen« 1790 I, nr. 40 (9.3.1790).

71. Hvidtfeldt, 1945, s. 133 ff.

72. Henningsen, s. 31 ff. Gregersen, 1956, s. 209-13.

De sidste måneder af 1794 var præget af prisstigning på kød, og underklassen rettede også denne gang harmen mod en eksportør, slagteren Lanz ved Altona. Som kancelliet fastslog, var han ikke en i offentligheden afholdt mand, fordi han – som andre – ved stor kødeksport til Frankrig foranledigede en usædvanlig stigning af flæskeprisen⁷³. Under råbet »Leve Christian 7., vi vil ikke vide af nogen frihed og lighed ...!« stormede og demolerede mængden 12.10.1794 Lanz' gæstgiveri⁷⁴. Det hele var rettet mod en i høj grad politisk fest – med 30 deltagere – arrangeret af kaptajner på US-skibe på årsdagen for Amerikas opdagelse (1492), men også en fest for frihed, lighed og demokrati. For rebellerne var det vigtigere, at kødeksporten fra Lanz – og fra Altona – foregik på US-skibe, dækket af det neutrale flag⁷⁵. Caspar Voght i Hamburg drev netop på denne tid en betragtelig »amerikansk« eksporthandel⁷⁶.

1795 satte atter en kraftig prisstigning ind på korn, særlig rug, som både underklasse og myndigheder førte tilbage til spekulation og store eksportopkøb. Under indtrængende anmodninger fra holstenske lokalmyndigheder og rugprisens himmelflugt – rugprisen i Pinneberg og Glückstadt var endog højere end i København – indførte majestæten på Rentekammerets anbefaling 6. marts stop for korneksport både til udlandet og Danmark gældende til 1. september⁷⁷. Det medførte dog kun kortvarigt afbræk i prisernes stigning, der navnlig prægede Holsten. Men med den kgl. resolution i hænde stod aktionerende grupper stærkt. Mens 1795 blev det store hunger- og urosår – for underklassen, blev det for den liberale storreder Sieveking det mest indbringende år (næst efter 1793 og -94), og her var korneksporten til Frankrig just den mest indbringende post på regnskabet⁷⁸.

31. marts lagde ca. 40 Ballum-husmænd og -daglejere ud med krav om eksportstop for korn⁷⁹, og i marts-april søgte et endnu større antal husmænd ved Ribe sammen med håndværkere i staden voldeligt at standse et lastet rugskib⁸⁰.

73. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellung« 1794 II, fol. 529 ff. (31.10.1794).

74. Herzig, 1988, s. 102, 53 f.

75. Elleve US-søfolks erklæring, atteret af US-konsulen i Hamburg J. Parish 18.11.1794 og trykt i »Minerva«, febr. 1795, s. 253-56. Parish var selv aktivt engageret i Frankrigshandelen. Grab, 1966, s. 154.

76. Möller, s. 185.

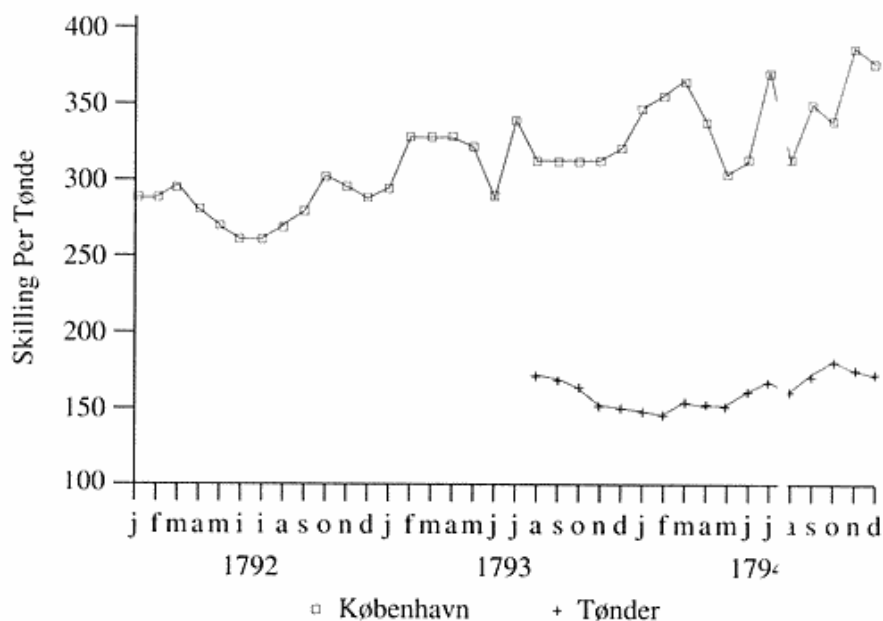
77. RA. Rentekammeret, »Vorstellung« 1795 I, nr. 33 m. kgl. resolution af 6.3.; nr. 119 af 2.6.; II nr. 206 m. resol. af 28.10. jvf. Friis/Glamann s. 223.

78. Sieveking, s. 372-76.

79. Hvidtfeldt, 1945, s. 140 f. Henningsen, s. 35 f.

80. RA. Højesterets Arkiv: Slutningsbog ... 1800, fol. 78.

Figur 2: Prisudvikling på rug 1792-1794
København og Tønder

(udarbejdet af Søren Jensen/Lisbeth R. Hansen, HhK)

Kilder: Friis/Glamann, s. 222f.

Henningsen, s. 34 og 43.

Den mest effektive rejsning fandt sted ved Ockholm i mæj. Ca. 300 digearbejdere fra Fåretofte, der snart voksede til 5-600 demor stranter, gennemtvang, at befragteren leverede Fåretofte en opkøbt la lning rug på 150 td. bestemt for Altona for 4 rdl. pr. td. – noget nær markedsprisen⁸¹. I Flensborg knæsatte »over 1.000 mand« – tømrere fra skibsværfterne, murere og daglejere – 1. juni en lav »maximalpris« på rug, der var den halv af digearbejdernes, 2. juni blev den udstrakt til kødvarer⁸². I Sønderborg fulgte 60 skibstømrere 6. juni eksemplet og gik i optog til borgmesteren for at klage over brødmangel⁸³. Også i Haderslev fulgte – ligeledes i juni – »tumultuariske optrin« grundet folkelig mistanke om spekulation⁸⁴.

81. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1975 I, fol. 797-804 og Statholderens Arkiv (div. aktstykker).

82. Aktstykker ib., Statholderens Arkiv.

83. Henningsen, s. 39.

84. Møsting t. statholderen, s.d. (RA. Priv. Arkiver. Møstings Arkiv).

I oktober 1795 tvang endelig over 500 opbragte mennesker i Uetersen en kornhandler til at udlade allerede indskibet rug og malt destineret for Altona⁸⁵.

Men ind imellem disse deciderede hungerrejsninger fandt der rejsninger sted, som skyldtes andre forhold, enkelte af dem må karakteriseres som mere eller mindre udtalt politiske, atter andre som faglige.

I august-september-oktober 1794 fandt der samtidige rejsninger sted i Kaltenkirchen (Segeberg amt), på Ærø og Helgoland. På Helgoland krævede i august/september de 4-600 øboere, der var engagerede i bjergning af et skib, pludselig suspension af de 16 »Landesältesten« ('frihed') og ligelig deling af lodsgebyrerne ('lighed')⁸⁶. I Ærøskøbing var rejsningen vendt mod udpantning for skolepenge og præget af et voldeligt opløb af 20 personer i rådhuset⁸⁷. De 500 hyreinderster i Kaltenkirchen sogn rørte ved et principielt forhold ved udskiftningen: indersternes forfordeling, mistet græsning på fælleden og trækulssvidning i de kgl. skove, ligesom de ville af med deres upopulære sognefoged⁸⁸.

Disse tre rejsninger var ikke som den samtidige rejsning mod Lanz ved Altona rettet mod nogen »jakobinsk« spekulant, men direkte mod lokalmyndigheden, ligesom der i al fald var ansatser til en politisering. I Ærøskøbing lod en skrædder sig forlyde med, »at det skal gå mere rasende til end i England og Frankrig«, og en skipper truede landsfoged Tielmann med, at han ville blive slået ihjel. På Helgoland sang mængden efter foreløbig opfyldelse af kravene »gjaldende triumfsange om frihed og lighed«⁸⁹.

Udtalt politisk var en i september 1794 stedfunden voldsom demonstration ved en blandet flok af hamburgere og altonaere under sjæle messen for den 17. september døde kejserlige gesandt baron Binder v. Kriegelstein i Altona katolske kirke. Hans rolle som angiver var givetvis ikke folket ukendt. Under tumulten råbte mængden stadig på »frihed og lighed« og begav sig derpå til C. Pflocks gæstgiveri, kendt som tilholdssted for Altonas jakobinere⁹⁰. En forstyrrelse af en kirkekoncert i Preetz havde kun formen til fælles med Altona-tumulten. Kravet lød i Preetz på, at de fattige blev tilgodeset med indtægten⁹¹.

85. Göttisch, s. 207 f. Erhardt-Lucht, n. 961 s. 200.

86. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1794 II, fol. 487-90 (17.10.).

87. Ibid., 1795 II, fol. 371-74 (25.9.1795). Overretten på Gottorp t. statholderen, 5.9.1794 (RA. Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv).

88. RA. Rentekammeret, »Vorstellungen« 1795 I, nr. 50 (af 10.3.1795).

89. Erhardt-Lucht, s. 194.

90. Grab, 1966, s. 153.

91. Klose/Degn, s. 210.

Udtalt politisk var også en demonstration af Kiels studenter i maj 1794. Kravet var genansættelse af den revolutionsbegeistrede professor K. Fr. Cromer, der var blevet afskediget den 6.5.1794 på foranledning af den konservativt indstillede Emkendorf-kreds om Fritz Revenlow og F. L. Stolberg. Ved den lejlighed udmærkede sig den senere jakobinske Flensborg-redaktør Meyer, der blev angivet til kancelliet som formelig »sansculot« af professor P. G. Hensler. Ligeledes i Kiel havde der i august 1791 fundet en folkelig rejsning sted mod den bedragerisk broskriver og billettør, den 55-årige F. U. Rentz, som der dog allerede var indledt retlig undersøgelse mod. Mængden brød ved hjælp af en kran fra havnen ind i hans hus og søgte at arrestere ham⁹³. Til en nedsat kommission overgav de fattige deres besværinger, men grundet manglende svar blev »hoben atter urolig« og søgte til den »Patriotiske klub«, hvor deres krav bl.a. om indsigt i byregnskaberne fandt optagelse blandt 13 besværinger. Alene nævnte krav blev bevilget 9.8.1793 af Tyske Kancelli⁹⁴. Dette er et interessant, omend sjældent eksempel på samarbejde mellem småborgerlige jakobinere og underklasselag.

Endelig var der de faglige eller fagligt prægede rejsninger. De 68 strejkende smedesvende fra »Tysklands første generalstrejke« i Hamburg 1791 fortsatte fra Altona 1792 deres boykot mod mesterlavet i Hamburg, der til sidst måtte gøre afbigt overfor dem⁹⁵. Boykotten skete i form af boykotbreve, en ikke ukendt procedure, f.eks. praktiseret fra Flensborg marts 1790 af Sønderborgs skomagersvende mod skomagermesterlavet i Sønderborg⁹⁶. I grunden var også sammensluttet mellem svende og studenter i Kiel juni 1794 af faglig karakter, for så vidt som svendene følte deres zünfthige ære krænket, i dette tilfælde af studenterne⁹⁷. I og med rejsningen mod Lanz ved Altona udbrød der 15.10.1794 blandt Altonas skomagersvende en strejke for løsladelse af et par arresterede svende, og de fik støtte fra fem lav. Strejken varede flere dage trods dekret af 20. oktober fra magistraten om arbejds genoptagelse⁹⁸.

92. Grab, 1984, s. 389.

93. Som 86, 1791 II, fol. 341-44 (30.9.) og 509-17 (10.11.1791).

94. Erhardt-Lucht, s. 192-96. Grab, 1966, s. 60 f. og n. 3 s. 22.

95. Grab, 1966, s. 35.

96. Som 86, 1791 I, fol. 105-10 (27.1.1792).

97. Som 86, 1794 II, fol. 359-69 m. kgl. resolution af 19.9.1794.

98. Ibid. fol. 535-41, 547-53 (31.10.1794).

IV. Analyse af urolighederne

Vinteren 1789/90 var også i København præget af dyrtid⁹⁹; men misforholdene rettede sig i første række mod de styrende, ikke mod enkelte »jakobinske« købmænd eller storekøpmænd. Der var ansatser til en politisering¹⁰⁰ f.eks. i »Posthusfejden« 1793, som Haderslevs demokrater som nævnt viste en vis solidarisk sympati for, og hvor studenterne var en udfarende kraft, og i »Brabrand-urolighederne« samme år, hvor svende og lærlinge var aktive¹⁰¹. I forbindelse med det nygifte kronprinsepars kørsel gennem den festsmykkede stad 16.9.1790 kom det ved skomagerdrengene og studerende til uroligheder af en vis politisk karakter¹⁰². Uroen sættes i relief ved et nyt folkeligt opløb 1.2.1794, der direkte var rettet mod prins Carl, hertugdømmernes statholder. Da de kongeliges kortege kørte bort fra komediehuset, råbte mængden vel »Leve Kongehuset!« og endog »Leve Kron-Prindsen og Prindsesse Marie«, men prins Carls vogn blev standset, og mængden skreg: »Det er dig, Prinds Carl! Bort med alle Tydskere!« – altså en politisk manifestation¹⁰³. Prinsen var ikke vellidt blandt liberale og radikale demokrater som reaktionens stærkeste støtte¹⁰⁴. Denne uro var af en noget anden art end hungerrejsningerne i hertugdømmerne, men kan minde lidt om Kieler-studenternes protest mod afsættelsen af Cramer eller Altona-tumulten under sjælemessen for v. Binder i 1794.

Der var 1791, 92, 94 og 95 enkelte, hovedsagelig faglige konflikter i hovedstaden koncentreret til den største arbejdsplads Holmen, det kom til voldelig konfrontation mellem matroser og tømrere på den ene side og det lokale militær på den anden. Det endte 1791, 92 og 94 med drakoniske legemsstraffe til lederne¹⁰⁵. Disse strejker og konfrontationer havde lighedspunkter med gentagne svendekonflikter i Hamburg til 1795. De drejede sig om højere løn, nu og da også om kortere arbejdstid, og flere hamburgske svendelav gik både 1791 og 1793 sammen i aktion¹⁰⁶. Det

99. Friis/Glamann, s. 222.

100. Holm VI, 1, s. 377.

101. Bloch Ravn, s. 69. Blüdnikow, s. 28. Blüdnikow sammenligner s. 39 Michael Brabrandts kamp med John Wilkes og i vore dage Glistrups (!), hvorved indrømmes at den var politisk. »Posthusfejden« bedømmer Blüdkinow som upolitisk s. 34; som set ovenfor bedømtes den i al fald 'politisk' af de Haderslev demokrater.

102. Blüdkinow, s. 28.

103. Johan Bülow, s. 5.

104. Rosenstand-Goiskes »Maanedlige Efterretninger«, juni 1790. Johan Bülow, s. 21 f.

105. Blüdnikow, s. 15-18, 25 ff.

106. Wohlwill, s. 109-12.

samme var tilfældet i Åbenrå 1790, i rejsningen mod Lantz 1794 og i hungeruroen i Flensborg 1795: flere lavs håndværkere hent oldstvis svende fra forskellige svendelav gik sammen, et forhold, der var noget nyt og opfattes som tegn på en gradvis opløsning af selve *moral economy*-begrebet¹⁰⁷.

Der er betydelige ligheder mellem Tysklands første generalstrejke i Hamburg 1791 og den store københavnske tømmerstrejke, der er blevet kaldt »Danmarkshistoriens første generalstrejke«. I den var netop tyskfødte svende et aktivt element. Baggrunden var også i København et stigende prisniveau¹⁰⁸ og stagnerende realløn. Et hovedkrav var da naturligt højere løn. Også i København blev lavsskrankerne overvundet, så de fleste håndværkssvende i staden primo august inddrog i strejken, så at i alt ca. 2.000 af de i alt 2.700 svende sympatistrejkede efter domfældelsen af 124 svende¹⁰⁹. Til sammenligning tjener, at o. 7.000 af Hamburgs o. 10.000 arbejdere var i strejke 1791¹¹⁰. Alene i hansestaden tog borgerskabet via borgergarden aktivt parti mod svendene, både i Hamburg og i København indsattes militæret, men kun i Hamburg kom det til kamp, til gengæld fik smedsvendene udvirket tre anføreres løsladelse og endog erstatning til de udviste svende¹¹¹.

Den agrare Kaltenkirchen-rejsning 1794 var enestående i rielstaten. Tilmed var det hyreindersterne fra 15 landsbyer i sognet, der samlet aktionerede. Hvorfor oplevede alene Holsten en indersterejsning? Den nedsat undersøgelseskommission hævdede, at forholde omkring indersternes mistede græsningsmulighed i Kaltenkirchen var »mere påfaldende end andre steder«. Men det »anormale« har bestået i, at forholdet mellem sognets 297 inderstefamilier og 247 gårdmandsfamilier var næsten pari¹¹². Derimod var hyreindersterne i Kaltenkirchen ikke mere betrængte end andre steder i hertugdømmerne. Overalt havde de tabt ved udskiftningen, mens bønderne og selv indersterne med hus havde fået lod og del i de opdeltede almindinger og erstatning ved skovenes indhegning¹¹³. Også i kongeriget klagede talrige husmænd og inderster over lignende forhold som kaltenkirchenerne, men i kongeriget var det husmændene i én landsby,

107. Berding, s. 422.

108. Jvf. Figur 2.

109. Manniche, s. 548, 555, 526, 540, 529. Bloch Ravn, s. 71.

110. Herzig, 1988, s. 42 f. Grab, 1966, s. 34 f.

111. Grab, 1966, s. 35.

112. RA. Rentekammeret »Vorstellungen« 1795 I, nr. 50 (på basis af kommissionsberetning, der på væsentlige punkter lå på linje med F. O. V. Lawaetz' meninger). Hvidtfeldt, 1963, s. 414 med eks. fra Svans 1769: over dobbelt så mange kådnere som gårdmænd.

113. Lawaetz, s. 75-78, 64-71.

der protesterede, og til nogen rejsning kom det ikke¹¹⁴. En årsag kan findes i, at netop indførelsen af det *holstenske* kobbølbrug virkede som en bremse på afståelse af jord fra gårdmændene til husmænd og inderster. Det var ganske vist regeringens politiske princip, at husmænd og inderster skulle tilgodeses, vel at mærke hvis det ikke skete på bekostning af gårdmændene. Men i Kaltenkirchen havde bønderne fået »smag« for jord ved udskiftningen og var ikke alt for villige til at tilgodese de betrængte inderster¹¹⁵.

Tabet af græsning var føleligt for de inderster, der arbejdede for lav løn hos gårdmændene. De havde hjulpet gårdmændene med svidning af træ fra de kongelige skove til trækul til eksport til Hamburg, en trafik, der nu ophørte, men det var kun gårdmændene, der fik erstatning for tabet derved. Rejsningen kan som en ressource-konflikt partielt minde om samtidige tyske »skovprotester«, den agrare underklasses vigtigste protestform efter udskiftningen, og skovstridigheder (mellem bønder og landsherter/grundherrer)¹¹⁶. En »velmenende holstener« forudsatte (i indlæg i »Schlesw.-Holsteinische Provinzialberichte« 1795 I, s. 282 ff), at »indtryk på deres [hyreindersternes] svage forstand fra »de nuværende frihedsskriblere«s side havde spillet en vigtig rolle, noget, der næppe kan udelukkes. Men netop ud fra 'frihed' og 'lighed' foreslog reformvennen F. O. V. Lawaetz i samme »Provinzialberichte«, at hyreindersterne såvel som bønderne fik tilkendt erstatning for den mistede græsning eller dele af almindingerne, al den stund de var blevet berøvet en ganske vist uskreven græsningsret som indtægtskilde i deres »nød og kummer«¹¹⁷.

Specielt hungerrejsningerne passer vel ind i det almene europæiske mønster¹¹⁸. Men samtlige rejsninger falder i større eller mindre grad ind under den kategori aktioner, der i forskningen omtales som 'reactive' ('tilbageskuende') aktioner, d.e. spontane aktioner til forsvar for eller reetablering af mistede rettigheder, autoritetsmønstre og moralnormer f.eks. (krænket) svendeære – altså defensive aktioner, dog med islæt fra den 'proactive' ('fremadskuende'), d.e. mere organiserede, offensive aktion med krav om ikke tidligere nydte rettigheder¹¹⁹. Helgoland-, Ærø- og Kaltenkirchenrejsningerne, studenterdemonstrationen i Kiel og tumultde-

114. Skrubbeltrang, s. 306-09, 321 f.

115. Som 112, 1795 I, nr. 50. Skrubbeltrang, s. 319 f. Klose/Degn, s. 237-40.

116. Herzig, 1988, s. 27-30.

117. Lawaetz, s. 75-79.

118. Mikkelsen, s. 321. Herzig, 1988, s. 23 ff., 47-58 og Berding, s. 417 (om Tyskland). Karl-bom, s. 14-82 (om Sverige).

119. Mikkelsen, s. 318, 320 f. Blüdnikow, s. 33-37.

Figur 3: Oversigt over de sociale rejsninger

Tid	Febr. 1790	10.-11.3. 1790	22.8. 1791	Sept. 1792	Maj 1794	18.-21.6. 1794	Aug. Sept. 1794	Sept. 1794	Sept. 1794
Sted	Tønder	Åbenrå	Kiel	Altona	Kiel	Kiel	Helgoland	Årø og Årøsøbing	Kaltenkirchen
Grupper	Inderster, husmænd, søfolk	Lavene	Håndværkere og andre	Smedevende fra Hamburg	Studerterne	Studerter og svende	Indbyggerne	Håndværkere, sløtter, stenter	Hyreindersterne
Antal	2-300-1.000	>108	»Stor gruppe«	68		>96	4-600		0.500
Årsag	Stigende rugpris	Fordyrelsen af rugen	Mangelende retsopgør i bedragerisag	Konflikt med mesterlavet i Hamburg	Profesor-Cramers afskedigelse	Kamp om danske gulv	Uretfærdig bjergningsordning	Tangsø og pantning af skolelejerne	Mistet græsningsmulighed og skovhugst
Krav	Indstilling af eksport af rug	Standstill af eksport	Arrestering, undersøgelse	Boykot mesterlavet	Genindsættelse		Ligelig deling af bjergningspenge, suspension af 1000 »Landes ältste«		Græsningsret
Krav opfyldt?	Temporært eksportforbud på korn i Tønder	Ladet rugskib i arrest	Bedrageren arresteret. Retlig undersøgelse, livsfængsel til ham	Lavet tvunget til afbigt			Delvist		Byrdeletelser opnået
Militær	80 dragoner indsat		Garnisonen agtpågivende			Garnisonen i beredskab	Fregat	Kommando på o. 50	500 soldater indsat
Straffe	2 anførere: 14 dages, og 12 ugers fængsel	Misbilligelse, bøder	3 fremtrædende deltagere fik ½-1 års og 14 dages tugthus	Mandat mod aktionen		3 studenter fik 8-12 dages carcer. En svend 8 dages fængsel. To bøder	Fængsel til 5 ledere	1-4 år fængsel for 3 lærere	Fængsel til 4 ledere i 14 dage -4-5 år
Løsning	Undersøgelseskommission	Rettensvej	Kommision nedsat			Kommision	Kommision og overret	Vejret på Gøttorp	Undersøgelseskommission Rente-kammeret

monstrationen i Altona katolske kirke, alle 1794, hører med til denne sidste type, de var enten politisk betonedede eller havde stærke ansatser til politisering.

Der er også visse, »underordnede« forskelle mellem de slesvigholstenske rejsninger og de udenlandske. Rejsninger med i den grad »modsatrettede« paroler som Lanz-rejsningens (»Vi vil ikke vide af noget frihed og lighed«) og Altona-opstandens ved v. Binders bisættelse (krav om »frihed og lighed«) synes således ukendte i udlandet¹²⁰. Til gengæld savnes i hertugdømmerne den stærke kvindelige deltagelse, selv om kvinderne ikke var totalt passive, men f.eks. i Flensborg i bønskrifter 1795 gik ind for de dømte mænd. De egentlige arbejdere manifesterede sig også kraftigere i de engelske rejsninger grundet kulminedrift og begyndende industrialisering. De slesvig-holstenske rejsninger har større lighed med de tilsvarende tyske¹²¹.

Om det så var studenter-svende Bråvallaslaget ved Kiel 1794 havde lignende sammenstød fundet sted i Göttingen og Mainz 1790 og i Trier 1791, men alene i Mainz udviklede det sig til en »patriotisk«, til dels fransk inspireret bevægelse til opnåelse af tidligere lavsfriheder¹²².

I hungerrejsningerne tørnede markedsökonomiens mekanismer og den »franske frihed« forstået som kommerciel frihed sammen med den folkelige økonomiske opfattelse om rimelige priser (lave og stabile) og forsyninger, ærlig handel modsat eksportfrihed til opskrunning af priserne og navnlig spekulation, en opfattelse, der i forskningen revideres som *moral economy*, et udtryk for den folkelige retsopfattelse, der dikterede rejsningerne¹²³. Men hertugdømmerne savnede som de tyske fyrstendømmer den årgamle britiske og franske *moral economy*-tradition¹²⁴, hvorimod der var en tradition for de korneksportforbud, som stod forrest i underklassens krav¹²⁵. Det første tilfælde af håndværkerangreb overfor en eksporterende skipper (der ville sejle et parti smør til København/St. Croix) foreligger i Åbenrå 1782¹²⁶. De aktionerende i hungerrejsnin-

120. At også rejsningen mod Lanz ved Altona skulle kunne føres tilbage til Altona-jakobinerne virke savner ifølge Grab, 1966, s. 156 n. 13 bevis. Noget andet er, at angriberne i Lanz-sagen kan opfattes som havende samme anskuelse som sansculotterne, der indenfor jakobiner-bevægelsen gennemførte »ansatser til en socialisering af konsumgoderne« (Herzig, 1988, s. 102 f).

121. Thompson, s. 115, 108 (England). Herzig, 1988, s. 83, 23 ff., 47-58 (Tyskland). Rudé, s. 26 f., 47 f. (før-revolutionære sansculottumulter). Göttisch, s. 211.

122. Reichardt, s. 19 f. (Mainz og Göttingen), Reinalter, s. 80 (Trier).

123. Thompson, s. 78 f., 98 f., 108, 102 f., jvf. Henningsen, s. 30-33.

124. Thompson, s. 98 f., 115, traditionen kan føres tilbage til 17. årh.

125. Henningsen, s. 30 ff.; 16 (1740), 20 f. (1756-59), 26 (1770-71).

126. Hvidtfeldt, 1945, s. 130 f.

gerne kan formodes at have erfaret om britiske eller franske hungerrejsninger af søfolk, der jo netop var aktive under den første rejsning 1790 i Tønder.

1795 fandt den første *taxation populaire* under en hungerrejsning sted: digearbejdernes aktion ved Ockholm, efterfulgt af tømrernes rejsning i Flensborg med tilsvarende folkelig prisfastsættelse. Netop 1795 toppede de britiske prisfastsættelser¹²⁷. Til en vis grad kan der tales om en gentagelse af »Pariserscenerne« 1793, da sansculotterne fastsatte »maximum« eller tvangspriser på bl.a. brød. Borgmesteren i Flensborg thor Straten, ejer af den store kobbermølle ved staden, så da også bag uroen i staden »et uimodståeligt sansculot-anfald«, og nogle af insurgenterne ville rigtig nok »have alt [sat] på fransk fod nu«¹²⁸.

Som i England f.eks. 1766 og 95 søgte mængden til tider at få en myndighedsperson til at forestå hele foretagendet¹²⁹. Under rejsningen i og ved Ribe foråret 1795 bistod ingen ringere end birkedommeren Niels Outsens aktionen. Fåretofte-digearbejdernes rejsning blev forestået af lensfoged Breckling, og amtmanden i Tønder Bertouch var »regulerende« instans. Der fandt således en vis interaktion sted mellem mængden og styret, hvor tumultuanterne blot ønskede at være lidt mere konsekvente og strenge i håndhævelsen af et allerede eksisterende eksportforbud. Således var overretten på Gottorp og kancelliet helt indforståede med digearbejdernes initiativ til knæsettelse af eksportforbudet af 6.3.1795¹³⁰. Derimod indtog militæret ikke som under engelske rejsninger velvillig neutralitet endside understøttede mængden, bortset fra at det nævnes et tilfælde ved Segeberg oktober 1794, hvor de tilkaldte soldater, der skulle sættes ind mod kaltenkirchenerne, nægtede at beskyde menigmand¹³¹.

Nogle af rejsningerne kunne som berørt aftvinge styret ikke uvigtige indrømmelser og opmuntre til en vis »social« politik særlig på lokalt plan, således som den allerede tidligere i århundredet var blevet praktiseret. I Tønder opnåede de 1.000 demonstranter i februar 1790 af en nedsat undersøgelseskommission et lokalt forbud mod rugeksport til 22. september¹³². I Åbenrå nødte lavene amtmanden v. Schmettow til at holde et ladet

127. Thompson, s. 128, 108; her foretrækkes betegnelsen »folkelige rejsninger« for hungerurolighederne frem for »riots«; hans betegnelse har gennemgående fundet anvendelse her.

128. Göttisch, s. 213 f.

129. Thompson, s. 112 f.

130. RA. Ty. Kancelli, »vorstellung« 1795 I, fol. 798 ff., 801 ff.

131. Thompson, s. 112 f. Grab, 1966, s. 154. Herzig, 1988, s. 83.

132. Henningsen, s. 32.

rugskib i foreløbig arrest, selv om rugen var destineret til garnisonen i Glückstadt¹³³. Ligeledes i marts 1790 aftvang de o. 40 husnænder i Ballum birkefogden et foreløbigt rugeksporstop, der dog allerede samme dag blev hævet på Schackenborg¹³⁴. I Flensborg legitimerede myndighederne straks – 2.6.1795 – mængdens lave »maximalpris«¹³⁵, og i Sønderborg opnåede skibstømmerne 6.6.1795 et foreløbigt løfte om prisbilligt korn fra købmandslagene¹³⁶.

Vigtigst var dog at Rentekammeret 2.6.1795 direkte henvendte sig til digearbejdernes »uroligheder og voldsomheder« ved Ockholm som begrundelse for forlængelse af kornspærringen og skærpelse af straffen for overtrædelser¹³⁷. I oktober var det bl.a. den urolige stemning i befolkningen og frygten for nødlidendes selvtaget mod enkelte godsejere og købmænd, der lå bag forlængelsen af kornspærringen på ubestemt tid¹³⁸.

Også i de ikke deciderede hungerrejsninger i Kaltenkirchen og på Helgoland 1794 opnåedes indrømmelser. Den upopulære sognsfoged Horn i Kaltenkirchen blev ifølge kongelig resolution forflyttet og endog pålagt at refundere uretmæssigt opkrævede gebyrer¹³⁹. På Helgoland suspenderedes de 16 »Landesälteste« i 7-8 måneder, og der blev indført en bedre bjergningsordning¹⁴⁰. Endog i Rentz-sagen fra Kiel opfyldte Rentekammeret i dens videre forløb 1793 underklassens og den »Patrisiske klub«s krav om en vis indflydelse på stadsstyret og indsigt i dets regnskaber¹⁴¹.

Prisstigningerne var siden 1789 betragtelige både i herugdømmerne og i København¹⁴². Men alene i Slesvig-Holsten kom det til hungerrejsninger, og (foreløbig) indførtes alene der 6.3.1795 korneksportstop, også for eksport til Danmark og Norge (indtil 1. september). Årsagen var bekymringerne over knapheden med udsigt til regulær mangelsituation navnlig i Holsten grundet særlig intensiv kornspekulation og særlig store opkøb til de krigsførende hære (og den overvættede danske hær). Endnu i marts 1795 fandt Rentekammeret ikke, at der i kongeriget forelå samme nødsituation, kornpriserne dér fandtes ikke ekstraordinært høje, ligesom København fandtes så temmelig velforsynet. Og når eks-

133. Gregersen, 1956, s. 212.

134. Hvidtfeldt, 1945, s. 140 f.

135. Aktstykker i Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv.

136. Henningsen, s. 39.

137. RA. Rentekammeret, »Vorstellung« 1795 I, nr. 119 (2.6.1795).

138. Ibid., 1795 II, nr. 206 af 27.10. m. kgl. resolution af 28.10.1795.

139. RA. Rentekammeret, »Vorstellung« 1795 II, nr. 187 m. kgl. resolution af 30.9.1795.

140. RA. Ty- Kancelli, »Vorstellung« 1795 I, fol. 525-28 (17.4.1795) m. kgl. resolution.

141. Erhardt-Lucht, s. 195-98.

142. Jvf. n. 54 og 70 og Figur 2.

portstoppet også udstraktes til Slesvig, skønt priserne der langt fra var så høje (endnu) som i Holsten, skyldtes det den nære forbindelse mellem dem og frygt for, at Holstens pris-boom kunne gribe over til Slesvig¹⁴³. Men allerede 6. april blev eksportforbudet udstrakt også til Danmark og Norge¹⁴⁴ for at hindre smughandel og forebygge mangel også i disse rigslande¹⁴⁵. Samtidig blev forbudet af 6. marts mod korneksport fra hertugdømmerne til kongeriget hævet. Alene i kongerigerne blev der 24.6.1795 indført (temporært) brændingsforbud for rug¹⁴⁶. Skønt brændingen var nok så betragtelig i hertugdømmerne, var det først under tømmerrejsningen i Flensborg 1795, at magistraten 2. juni bekvæmmede sig til at forbyde salg af rug til den i staden særlig vigtige brændevinsbrænding (brændevin var vigtigste eksportartikel) i stadens ikke færre end 200 brænderier¹⁴⁷.

Men priserne steg fortsat trods eksportstoppet af 6. marts. Statholderen konstaterede i maj, at rugprisen i Pinneberg nu var oppe på 8 rdl. pr. tønde. I juni blev stoppet forlænget til 1. december for hele monarkiet¹⁴⁸. Prisernes stigende tendens fortsatte dog. Efter et fald i rugprisen i Glückstadt fra 6 til 4 rdl. pr. td. var den i oktober atter steget til o. 5 rdl., og selv boghvedens pris var oppe i formidable højder, da den ikke var omfattet af stoppet. Det blev så 28.10.1795 forlænget på ubestemt tid – for at bremse »opkøbernes og kornhandelens spekulationsånd« og »den utiladelige korneksport« – og omfattede nu også boghveden¹⁴⁹.

Trods Rentekammerets forsikring (i oktober) om Norges gode forsyning kom det også dér i juni og i efteråret til hungeruro, til dels båret af lignende sociale lag som i hertugdømmerne. Harmen rettedes som der mod spekulation. I Kristiania blev til dels de samme metoder anvendt som i hertugdømmerne. Til forskel fra rejsningerne dér lykkedes det i Norge en mængde at befri arresterede oprørere¹⁵⁰. Derimod var selve Danmark helt fri for hungeruro, så dets forsyningssituation var fortsat god, givetvis fordi centralmyndigheden i hovedstaden havde større indblik i og kontrol med udviklingen.

143. Som 139, 1795 I, nr. 33 m. kgl. resolution af 6.3. Schmettow, 1793, s. 176ff.

144. »Forordninger og aabne Breve for Aar 1795«, s. 517 ff.

145. Som 138.

146. Som 144, s. 69 f.

147. Henningsen, s. 37 f.

148. Som 139, 1795 I, nr. 119 af 2.6. m. kgl. resolution af 26.6.

149. Som 138.

150. Mykland, s. 100 f., 124.

V. Myndighedernes reaktion

I anledning af nogle rejsninger nedsattes undersøgelseskommissioner, i reglen tællende 3-4 øvrighedspersoner – i to tilfælde var amtmanden med, i Tønder 1790 og Kaltenkirchen 1794. Der nedsattes også undersøgelseskommissioner i forbindelse med Rentz-oprøret i Kiel 1791, den folkelige rejsning på Helgoland og studenter-svende-slag målet i Kiel 1794.

Resultatet af kommissionsarbejdet var visse reformer af de misforhold, der havde affødt rejsningerne, men ikke fuld opfyldelse af alle de stillede krav. I Rentz-sagen blev selve hovedmanden, Rentz, idømt livsfængsel (mens tre implicerede skulle underkastes videre retsforfølgelse); skarpere opsyn skulle fremtidig hindre bedragerier¹⁵¹. I Tønder indførte kommissionen 1790 tidsbegrænset korneksportstop. I Kaltenkirchen-rejsningen foreslog kommissionen i et omfattende PM anlæggelse af nye byggersteder på overflødige fællede, opmuntring til bønderne, så de lidt villigere afstod undværlig jord til indersterne, tildeling af en vis græsningsret til dem og en vis lettelse af den tyngende kopskat (for unge under 6 år og gamle). Forslagene billigedes i hovedtræk af kongelig resolution¹⁵². Helgoland-kommissionen foreslog april 1795 suspension af de 16 »Landesältesten« og en bedre bjergningsordning, men regeringskancelliet i Glückstadt underkendte det første forslag¹⁵³.

Med hensyn til bekæmpelse af dyrtiden kom især de lokale myndigheder som nævnt med vigtige indrømmelser til tumultuanterne, idet en ældre merkantilistisk linje – i strid med den officielle liberalisme – toges op på ny. Allerede i marts 1790 anmodede statholderen, prins Carl – efter de modtagne klager fra bl.a. Flensborg og Haderslev amter og fra Åbenrå – om, at rugeeksportstop indførtes jo før jo hellere for i noget grad at hindre fordyrelsen og forebygge en endnu større rugmangel. Men ifølge kongelig resolution af 17.3.1790 skulle det bero ved de af ham truffne interimistiske forholdsregler og ved den nedsatte kommissions fremtidige bestemmelser, mens et kvantum rug skulle sælges til stædernes trængende fra Generalkommissariatskommissionens forråd¹⁵⁴. 1795 fik uroen og nye indtrængende anmodninger fra flere stæders magistrater som Altonas,

151. Som 140, 1791 II, fol. 519-22; 1792 I, fol. 155-60, 170-74 (10.2.).

152. Som 139, 1795 I, nr. 50 af 10.3.; 1795 II, nr. 187 af 22.9. m. kgl. resolutioner henholdsvis af 1.4. og 30.9.

153. Som 140, 1795 I, fol. 509-28 (af 17.4. m. kgl. resolution, der billigede regeringskancelliets forslag).

154. Som 139, 1790 I, nr. 40 af 9.3. m. kgl. resolution af 17.3.

Kiels, Rendsburgs og Glückstads, endelig Tyske Kancelli til 6. marts at indføre korneksportstoppet. Samtidig ophævedes de eksisterende toldafgifter på kornimporten¹⁵⁵.

Lokalmyndighederne gik dog videre. Amtmanden i Haderslev, Møsting, og statholderen anbefalede, at magistraterne opkøbte korn og solgte det til lavpris til trængende ligesom i nødårene 1762-63, en idé, der i juni blev praktiseret i f.eks. Tønder og Åbenrå¹⁵⁶.

Trods eksportstoppets forlængelse 1795 for at forebygge hunger »i de folkeklasser, der må søge at skaffe sig deres brødkorn for deres rede penge«¹⁵⁷, fortsatte klager over dyrtid at indløbe til Rentekammeret efteråret igennem fra Pinneberg, Flensborg og Plön. Kammeret var dog reserveret overfor modtagne forslag. Flensborgs magistrat fik afslag på anmodning om bevilling af rug fra det kongelige magasin, selv om amtmanden i Rendsburg, Schlanbusch, i juli havde fået 900 td. rug fra det kongelige magasin i København og lov til at opkøbe yderligere 300 td. til prisbilligt salg til amtets mest trængende. I Pinneberg fik amtmanden, Levetzau, tilladelse til at fordele magasinrug til de fattige til en pris af 4 rdl. pr. td. Men et forslag fra Plön om med kongelig finansstøtte at opkøbe 315 td. rug til amtets 130-140 inderster, husmænd, daglejere og fattige håndværkere og 1.500 td. rug til amtet Ahrensböks 500-520 fattige afvist, for så vidt det belastede statskassen, et forslag, der endog var blevet bakket op af den svorne liberalist, amtmand Hennings som eneste middel til at afvende hungersnød og bevare ro og roden¹⁵⁸.

Bedre forhold med faldende priser grundet færre udenlandske kornbestillinger betingede en ophævelse 18.5.1796 af korneksportforbudet¹⁵⁹. Men i f.eks. Flensborg stod det stadig slet til, så magistraten 1796-99 for at hindre uro grundet fortsat dyrtid måtte iværksætte visse nødforanstaltninger¹⁶⁰.

Nævnte nødreformer og andre reformatoriske indrømmelser var den ene side af myndighedernes reaktion. Den anden side var den repressive.

Allerede under strejkerne i Bremen og Hamburg 1791 havde magistra-

155. Som 139, 1795 I, nr. 33 af 6.3. m. kgl. resolution af 6.3.

156. Hvidtfeldt, 1945, s. 143. Henningsen, s. 32 f., 23 f., 38.

157. Som 138.

158. Som 139, 1795 II, nr. 221 af 17.11. m. kgl. resolution af 25.11.; 1795 II, nr. 126 af 30.6. m. resolution af 30.6. Jvf. Henningsen, s. 40 ff. med den konstatering, at »frygten for uroligheder, ja revolution var reel i hele administrationen«.

159. Kgl. resolution i Rentekammeret, Danske relations- og resolutionsprotokoller 1796 I, nr. 142.

160. Henningsen, s. 42.

terne indsat garnisonen. Det samme skete i København 1794, dog var det kun i de to hansestæder det kom til kampe med faldne på de strejkendes side¹⁶¹. Det kan konstateres, at overøvrigheden – oftest efter rekvirition fra lokalmyndighederne – i 6 af de 19 rejsninger i Slesvig-Holsten indsatte militærmagt og i to andre – Rentz-rejsningen og studenter-svende-slaget – holdt den lokale (Kiels) garnison i beredskab. I intet tilfælde kom det til kampe.

Størrelsen af det tilkaldte militær kunne variere. Mod opløbet ved og i Tønder 1790 indsatte statholderen blot 80 dragoner fra Rendsburg¹⁶², og under Ærø-rejsningen blev der 1794 af overretten på Gottorp og statholderen indsat o. 50 infanterister fra Fredericia mod opløbet ved rådhuset i Ærøskøbing. De forblev på øen et årstid, indtil undersøgelsen af rejsningen ved landsfoged Tielemann var afsluttet – alt på øboernes bekostning¹⁶³. Til Helgoland sendte statholderen og overretten 1-4 uger efter rejsningen en fregat ledet af kommandanten over Elb-fartøjerne Haaber, der fik uroen dæmpet ved forhandlinger¹⁶⁴.

Ved indsættelsen af udenbys militær måtte myndighederne for slet ikke at tale om de tilkaldte regne med at blive grundigt upopulære. På den anden side var det nødvendigt for dem – f.eks. i Kaltenkirchen og på Ærø – at tilkalde militær for at genoprette roen og inddrive skatterne, henholdsvis kopskat og skolepenge. Til Kaltenkirchen sendte statholderen på anmodning fra amtmanden, Pechlin, tillige formand for undersøgelseskommissionen, – bakket op af regeringskancelliet i Glückstadt og kancelliet – ikke færre end 500 soldater fra Rendsburg, bl.a. 100 kavalerister, ledet af oberstløjtnant J. v. Ewald. De rykkede ind i Bramstedt 8. oktober¹⁶⁵.

Ikke mindst ved Altona 12.10.1794 var militærindsats nødvendig. De overfaldne amerikanske kaptajner klagede siden over, at v. Stemmann under overfaldet kun havde givet ringe håb om hjælp¹⁶⁶, mens kancelliet 31.10.1794 påstod, at både stadsvagten, politiet og 15 husarer – dog uden held – var blevet indsat mod den angribende mængde, mens senatet i Hamburg havde afvist at sende militær af hensyn til øger sikkerhed¹⁶⁷. Først 17. oktober ankom de første 100 af de 500 rekvirerede mand fra

161. Grab, 1966, s. 33 ff.

162. Hvidtfeldt, 1945, s. 134.

163. Aktstykker i Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv.

164. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellung« 1794 II, fol. 492; 1796 I, fol. 21-24.

165. Som n. 164, 1794 II, fol. 437 og 495.

166. »Minerva« febr. 1795, s. 254 ff.

167. Som n. 165, fol. 532 (31.10.).

Glückstadt¹⁶⁸. Overfaldet vakte stærk harme i liberale kredse. En uge senere skildrede Sophie, gift med J. A. H. Reimarus, i et brev hændelsen og spurgte, om den havde været iscenesat, »betalt vanvid eller ... en pøbel-dumhed?«, og om den nølende Stemann da helt havde tabt hovedet eller undt Lanz mængdens overfald. De tilkaldte husarer var ankommet så sent som kl. 01 og havde set til i behørig afstand¹⁶⁹. Stemann mødte i øvrigt uventede vanskeligheder under indkvarteringen af den tilkaldte styrke fra råd og borgere grænsende til passiv modstand, hvilket indbragte dem kongens alvorlige misbilligelse¹⁷⁰.

I Flensborg gik det lettere. Samtidig med indrømmelserne til tømmerne rustede magistraten i al hemmelighed. Den lokale garnison under B. v. Hedemann forblev i staden og fik 5. juni efter anmodning fra magistrat og statholder förstærkning af nogle hundrede mand fra Rendsburg som formelig »overordentlig garnison«. Skønt roen var genoprettet 6. juni, forblev den i staden til 10. juli¹⁷¹.

Ved alle de her nævnte 8 rejsninger, hvor militær var indblandet, foretog dette arrestationer – med følgende straffedomme. I intet tilfælde fik mængden – modsat tilsvarende engelske rejsninger og et enkelt tilfælde fra den omtalte norske rejsning– gennemtruffet fangers løsladelse trods forsøg derpå¹⁷².

Men også i rejsninger, hvor militær ikke indsattes, foretoges fængslinger henholdsvis retsforfølgelser. 25.4.1800 afsagdes en højesteretsdom over 38 af de håndværkere i Ribe, der havde rebelleret i marts 1795. Tre blev idømt fæstningsarbejde i 1/2 år og fem i 3 måneder at afsone i København, to fik fængsel i 8 dage, mens birkedommeren, der havde støttet rejsningen, fik en bøde på 100 rdl. De øvrige idømtes ikke straf¹⁷³.

Det var formentlige anførere, myndighederne gik efter. I Rentz-sagen kunne kommissionen ikke opspore slige, men kædede af frygt for nye uroligheder straffedomme over Rentz (livsvarigt fængsel) sammen med domme over tre særligt aktive tumultuanter, der fik henholdsvis to ugers fængsel, 1/2 års og et års tugthus¹⁷⁴. I Tønder fængsledes to, Hans Paulsen

168. Ibid., fol. 536. I »Vorstellung« af 9.1.1795 (ibid. I, fol. 27 f.), opgives størrelsen af den indsatte kommando til 400.

169. Sophie Reimarus t. friherre v. Knigge, Hamburg 24.10.1794 (i [H. Klenke (ed.):] ... Kite ..., s. 125 ff.).

170. Som n. 164, fol. 25-33 (af 9.1. m. kgl. resolution).

171. Magistraten t. statholderen, Flensborg I. og 13.6. og 13.7.1795. (RA. Ty. Kancelli, Statholderens Arkiv).

172. Jvf. Thompson, s. 121.

173. RA. Højesterets Arkiv, Slutningsbog ... 1800, fol. 80 f.

174. RA. Ty. Kancelli, »Vorstellungen«, 1791 II, fol. 519 ff. (30.9.); 1792 I, fol. 163-67.

fra Hierpsted og Jacob Winter fra Stockebron (på Schackenberg), mens en tredje, hornblæseren Hans Post fra Ballum, der havde animeret marchdeltagerne med blæsen fra sit horn, undslap. De to fik henholdsvis 12 ugers fæstningsarrest og 14 dages fængsel på vand og brød i Rendsburg. Under de 2-300 demonstranternes opløb i amtshuset havde særlig Paulsens trusler fået amtmanden Bertouch til at efterkomme kravet om standsning af rugskibe¹⁷⁵. På Ærø fik en formentlig hovedmand en 4-årig fæstningsarrest og to andre fæstningsarrest fra 1-2 år i Rendsburg. På Helgoland kunne kommissionen heller ikke opspore hovedmændene, men overretten gav 6 mere eller mindre aktive deltagere ret milde straffe: fire fik 2 x 10 dages fængsel, en femte en bøde på 10 rdl., mens en sjette, der ved ny bjergning 4.12.1794 havde søgt at starte ny rejsning på delingskravet, fik et års tugthus. Øboerne tildeltes under ét både kongelig benådning og misbilligelse¹⁷⁶.

I Kaltenkirchen blev fire anførere idømt relativt milde straffe, idet der toges hensyn til indersternes nødsituation. Kommissionen foreslog at give snedkeren J. Hartmann, der i god tid før udpantningen for kopskat (som hyreindersterne voldeligt havde modsat sig) havde udsendt «indbydelses-sedler» inden- og udensogns, en tugthusstraf på 4-5 år på kongelig benådning, to andre fængsel i 2-4 uger og en fjerde tugthus i 1/2 år. Kongen billigede forslagene¹⁷⁷. Med udgangspunkt i denne rejsning havde Rentekammeret 10.3.1795 tilrådt udsendelse af en bekendtgørelse om ro og orden¹⁷⁸. 11.9.1795 udsendte Tyske Kancelli et sådant patent for Slesvig-Holsten. Det indskærpede den strengeste iagttagelse af »Klæmæssighed, orden og lydighed« ved klagemåls indgivelse og advarede mod enhver »forbudt virksomhed og selvtægt«, særlig mod »opløb og deltagelse i alt, hvad der ligner en opstand« og mod at lade sig forlede af ovriglere, hvis man ville undgå streng domfældelse. Ingen overbevist oprigler eller nogen, der øvede vold mod øvrigheden eller medborgerne, kunne regne med mildnelse af den i loven stipulerede straf, som kaltenkirchenerne for en gangs skyld havde fået¹⁷⁹.

Efter Lanz-rejsningen foretog militæret 15.10.1794 kun to arrestatio-

175. Som n. 174, 1790 I, fol. 507-12 (28.5.) Da. Kancelli, Brevbog 1790 nr. 1805, indlæg (ekstrakt af kommissionsberetning af 12.3.1790 t. statholderen), jvf. Hvidtfeldt, 1945, s. 133.

176. Som n. 174, 1795 I, fol. 513-24 (17.4.; Helgoland); 1795 II, fol. 371-7 (25.9.; Ærø) m. kgl. resolution af 2.10.

177. Som n. 174, 1794 II, fol. 609-14, 618 ff. (14.11) m. kgl. resolution af 21.11.

178. RA. Rentekammeret, »Vorstellungen« 1795 I, nr. 50 m. kgl. resolution af 1.4.

179. Som n. 174, 1795 II, fol. 281.

ner. Takket være seks svendelavs og 150 værftssvendes solidaritetsarbejde overfor Stemann blev en arresteret svend mod kaution løsladt. Stemann gik ind for strenge, forebyggende straffe over 10 deltagere i rejsningen og anbefalede militæret indsat mod skomagerstrejken, hvis den fortsatte. Kancelli og konge billigede Altona-magistratens forslag om at give to arrestanter 1 og 2 års arrest i Rendsburg, en skibsknægt 4-årigt »slaveri«, fire andre tugthus i 1/2 år og yderligere tre deltagende svende fængsel¹⁸⁰.

I Flensborg fremførtes samtlige skibstømrere 6.6.1795 for magistraten af militæret, der indtil 13. juni fængslede 16 tømrere; en havde grebet flugten¹⁸¹. Efter magistratsundersøgelser blev to tømrere idømt fæstningsarrest i 8 år, en i 6 og tre i 4 år, fem fik fængsel i 8, en i 6 år og fem i 4 år, mens to fik fæstning i 1/2 år¹⁸².

I tre andre hungerrejsninger faldt der relativt milde domme. 108 deltagere i Åbenrå-uroen 1790 samt samtlige lavsmedlemmer indhøstede foruden officiel misbilligelse en bøde på 8 rdl. hver. Afgørelsen var i dette tilfælde retlig, og det lykkedes ikke håndværkerne at overbevise retten om at der havde været tale om forprang¹⁸³. De 40 Ballum-husmænd fik en alvorlig irettesættelse fra Danske Kancelli¹⁸⁴. Digearbejderne fra Faaretofte fik vel majestættens misbilligelse for den begåede exces, men blev benådet ud fra lignende motiver, som urolige digearbejdere i East Anglia samtidig blev det: der var ikke tale om lokale, men om fremmede daglejere, hvor også ønsket om, at digearbejdet ikke led yderligere afbræk, spillede ind¹⁸⁵. Overfor de boykotterende smedesvende fra Hamburg udstedte Stemann 1792 – ligesom Tyske Kancelli mod de sønderborgske skomagersvende – et forbudsmandat henholdsvis september og januar¹⁸⁶.

De fældede domme var meget uegale, men viser en stigende streng-hedskurve. Meget afhang af de bestemmende og dømmende myndigheder, der langt fra var de samme i alle tilfælde. Vigtigt er det, at der i enkelte tilfælde toges visse sociale hensyn. Særlig drakoniske var Flensborgdommene. At Gg. C. Meyers medarbejder og meningsfælle advoka-

180. Som nr. 174, 1794 II, fol. 535-53 (31.10.).

181. Magistraten t. statholderen, Flensborg 13.6.1795 (kopi; kilde som n. 171).

182. Actum Flensborg-magistraten in Judicio [8.]7.1795 (kopi ibid.).

183. Gregersen, 1956, s. 213.

184. Hvidtfeldt, 1945, s. 140 f.

185. Som n. 174, 1795 I, fol. 799-803. Thompson, s. 119. Jvf. Holm VI, 2, s. 442 f. om digearbejdets betydning.

186. Grab, 1966, s. 35, 32. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1792 I, fol. 109 f.; det kgl. patent omfattede hertugdømmerne.

ten Ludwig Gülich optrådte som defensor for en af de anklagede kan have været en årsag.

Straffene i studenter-svende-slagsmålet i Kiel bestod i idømmelse af 8-12 dages carcer til tre formentlig særlig aktive studenter samt relegation. En angribende svend fik 8 dages fængsel og to andre bøder på 5 rdl., mens en overfalden svend fik 100 rdl. i erstatning. Blandt de relegerede befandt sig jurastudenten Gg. C. Meyer, der allerede havde været i søgelyset efter pro-Cramer-demonstrationen maj 1794. Kommissionen udlpegede ham faktisk som egentlig årsag til uroen 20.-21. juni grundet hans væbnede antræk – pistoler og huggert – skønt det af selve undersøgelsen fremgik, at han i al fald den 18. havde søgt at stifte fred. Man kan ikke befri sig for det indtryk, at myndighederne benyttede bataljen til at ramme en kendt revolutionsven¹⁸⁷. Meyers svar var *Der neue Mensch*.

Mod den jakobinske og liberale journalistik reagerede myndighederne med strengt den formelle trykkefrihed til trods. v. Scütz' *Niedersächsischer Merkur* blev forbudt i Hamburg af senatet 23.12.1792, og efter kancelliordre af 1.1.1793 – atter fremkaldt af hannoversk pressio – virkede thor Straten i Flensborg og Stemann i Altona under hånden mod journalen¹⁸⁸. Efter de tyske kredsyrsters og Prøjsens pressio foranledigede v. Stemann efter henvendelse fra kancelliet af 5.7.1793 indstilling af Hennings' anti-jakobinske, men liberale *Schleswigsches Journal* i og med december-nummeret. Andledningen var J. F. Voss' oversættelse af Marseillaisen¹⁸⁹. Efter østrigsk, prøjsisk og britisk pressio overfor Stemann beordrede Tyske Kancelli 22.2.1794 dem at hindre videre udbredelse også af Würzers *Historisches Journal*, der derfor udgik med kun fem numre¹⁹⁰. Meyer måtte i oktober 1797 indstille udgivelsen af *Der neue Mensch* efter en strid med en Flensborg-provst, skønt kancelliet her var mod et direkte forbud¹⁹¹. Derimod fik Rebmanns udgiverselskab lov at virke til trykkefrihedens ophør også i hertugdømmerne 1799.

Grundene til myndighedernes indgriben – i al fald i denne form ukendt i hovedstaden – mod de demokratiske journaler var dels pressio fra udlandet, dels frygt for bladernes påvirkning af underklassen, en påvirkning,

187. Som n. 174, 1794 II, fol. 6 f. (4.7.), Grab, 1984, s. 389 f.

188. Grab, 1966, s. 54 f. Erhardt-Lucht, s. 160 f. Grab, 1984, s. 285.

189. Erhardt-Lucht, s. 166 f. »Schlesw. Journal« I, 2. febr. 1793, s. 252-56. Som afskedssalut bragte Hennings i sidste hefte (III, 12, s. 512 ff.) atter »Marseiller Marsch«, præget af Mainz-klubbens version.

190. Faksimile af fælles PM af 7.2.1794 i Grab, 1984, s. 368 f.

191. Erhardt-Lucht, s. 156 ff.

v. Binder og Møsting mente at måtte advare kancelliet mod 1792 og 93¹⁹², en frygt, der forekommer overdreven. Et talende eksempel på drakonisk straf var behandlingen af Haderslev-demokraten Heinrich Kroymann. Efter advarsel 1792 blev han december 1794 af overretten på Gottorp idømt 14 dages fængsel for kritik bl.a. af soldatermishandling, af landmilitseren og af skattetrykket¹⁹³.

Myndighederne var stedse på vagt overfor jakobinske sammensværgelser. 1798 lod Tyske Kancelli indhente oplysninger fra amtmændene om demokratiske opviglere og planer om jakobinsk inspirerede opstande, dog stort set med negativt resultat¹⁹⁴.

Myndighedernes taktik var således »tveægget«, på den ene side visse reformer og »sociale« foranstaltninger, på den anden side repressive forholdsregler. Hvad den reformatoriske side af taktikken angår, viste myndighederne stor elasticitet, mens den repressive side var præget af mindre diplomatisk kløgt og manglende konsekvens.

VI. Konklusion

De borgerlige oppositionsgrupper var også i hertugdømmerne påvirkede af revolutionsideerne »frihed og lighed«, mens dette i mindre grad gælder underklassen eller »4. stand«. Men ej heller denne var ganske upåvirket af nævnte ideer, hvad enten det så var med tilslutning eller afstandtagen.

At underklassen reagerede langt mere »følsomt« end i de foregående årtier på 1790ernes dyrtid og andre forhold, der truede subsistensen, var givetvis en virkning af hele opbruddet – politisk og økonomisk – i forbindelse med den franske revolution. Også den politisk farvede uro blandt studenterne udgik fra et lag, der socialt tilhørte »4. stand«. Der var også (»plebejiske«) jakobinere i denne, om end næppe mange¹⁹⁵.

Meget sjældent kom der et samarbejde i stand mellem jakobinere og elementer fra underklasse (et eksempel foreligger fra Kiel med sin »Patriotiske klub«). Myndighederne frygtede et sådant samarbejde mellem intelligentsia og underklasse, hvilket deres reaktion på den københavnske

192. Grab, 1989, s. 113 og n. 13. Hvidtfeldt, 1945, s. 152.

193. Hvidtfeldt, 1945, s. 155, 158. Ty. Kancelli, »Vorstellungen« 1794 II, fol. 727-31 (3.12.).

194. Erhardt-Lucht, s. 200-06. Holm VI, 2, s. 147.

195. Werlauff, s. 250 (erindringer nedskrevet 1866). Karlbom s. 39 f. Jvf. Thompson, s. 117 f., 128 om jakobinske hhv. antiroyalistiske oprørsopfordringer i England 1795 – året med særligt mange hungerrejsninger – og 1800.

»Brabrand«-uro, hvor der var ansatser dertil, viser¹⁹⁶. Der var borgerlige reformvenner/jakobinere, der engagerede sig på underklassens side i enkelte af dens rejsninger: justitsråd Lawaetz med sit forsvar 1794/95 for indersterne i Kaltenkirchen, advokat Gülichs defensorat for en i Flensborg-rejsningen 1795 deltagende skomagermester eller i København Malthe Conrad Bruun, der gav Menneskerettighederne en social dimension i et faktisk forsvar for de strejkende tømrersvende¹⁹⁷. Ej heller den direkte støtte, øvrighedspersoner ydede enkelte af rejsningerne er uvigtig. Alt dette viser, at der ingen »kinesisk mur« var mellem intelligentsia og »4. stand«, mellem hins bevægelser og dennes rejsninger.

Andre vigtige forhold var overskridelserne af lavsgrænserne og – sjældnere – mellem »land og by«, mellem byborgere (håndværkere) og agrare underklasse (Ærø/Ærøskøbing 1794, Ribe 1795) under nogle af rejsningerne.

Men generelt må det konstateres, at der ikke blev slået bro mellem de enkelte sociale og politiske protestgrupper eller over interesse modsætningerne mellem intelligentsia og underklasse, her og her tværtimod (studenter-svende-slagsmålet i Kiel 1791 og Lanz-rejsningen 1794 er talende eksempler).

Johan Hvidtfeldt betonedes 1945 med en vis ret, at der går en ubrudt linje fra 1790ernes politiske bevægelser til 1830ernes og 40rnas politiske liberalismes kampe, og at de sociale kredse, hvorfra 1790ernes jakobinisme udgik, var væsentlig de samme, der et lille halvt århundrede senere førte den politiske kamp¹⁹⁸.

1790ernes sociale uroligheder var det første svage forsvar om den unge arbejderklasses kamp i by og på land. Men underklassen var på mange punkter forskellig fra proletariatet i 19. årh. Dets vigtigste kampmiddel blev strejken – dog også praktiseret i 1790erne – frem for hunger-rejsningen, organisationen var ikke længere lav eller landsbyfællesskab, men fagforeningen.

1840erne oplevede de første tegn på samarbejde mellem de to hovedoppositionsgrupper, intelligentsia og almue, mellem bønder, borgere og husmænd (jvf. »Bondevennernes Selskab« ledet af A. F. Tschærning – P. A. Heibergs ven – og husmandsagitationen i selskabets regi ved den i høj grad af de franske revolutionsideer inspirerede husmand Pøtler Hansen)¹⁹⁹.

196. Blüdnikow, s. 41, 53.

197. I »Vækkeren« for 8.8.[1794], s. 4 f., 7 f.

198. Hvidtfeldt, 1945, s. 169.

199. Boel, s. 29-34.

Svendene henholdsvis arbejderne og til dels indersterne og husmændene begyndte også – ved siden af småborgerne – at blive politisk bevidste. Der kan henvises til »Hippodrombevægelsen« i København 1848 og til »Haandværkerdannelsesforeningen« 1847/48. Senere kom arbejderdannelsesforeninger til med betegnelser som »fyraftens-«, »fædrelands-«, »demokratiske« og »arbejder-«. Sådanne blev dannet bl.a. i Kiel, Altona, Rendsborg og Glückstadt²⁰⁰, »Kiels demokratiske forening« var »marxistisk« præget²⁰¹. 1850 blev foreningerne en tid lang samlet i »Schleswig-Holsteinische Arbeitergesamtvverein« med venstreliberal ledelse²⁰². I Slesvig samlede »Den slesvigske Forening« (af 1843) på tværs af lavs- og faggrænserne både håndværkere, bønder, daglejere, arbejdere og husmænd om nationaldemokratiske krav.

På den anden side levede 1790ernes modsætning mellem liberalisme/frihandel og underklassens *moral economy*-indstilling videre som en meningernes brydning (f.eks i »Kjøbenhavnsposten«s og »Fædrelandet«s indbyrdes polemik om økonomien og om forholdsregler mod grasserende dyrtid) og i de slesvig-holstenske »arbejderforeninger«s afgrænsning fra de moderate liberale. Dertil kom atter udbredt uro og strejker 1848-50 blandt indersterne på de østholstenske storgodser og blandt digearbejderne ved Bredstedt og Husum²⁰³, en uro svarende til det sjællandske husmandsrøre april-maj 1848.

Men alt i alt var der enighed mellem oppositionsgrupperne om en fri konstitutions nødvendighed (om end ikke helt om dens nærmere udformning). Et samarbejde mellem grupperne – ukendt i 1790erne – satte dem i stand til effektivt at trodse enevælden og indføre den fri forfatning.

Anvendt materiale

Utrykt

Rigsarkivet

Dpt. f. udenrigske Anliggender. Alm. Korrespondance Sager, Lit. A, Altona 1793-1810 (= D.F.U.A. Gruppeordnede Sager A 650)

Højesterets Arkiv, Slutningsbog for Aar 1800

Private Arkiver. J. S. Møstings Arkiv IX D 2 Sager vedk. andre Myndigheder og Embeder

Rentekammeret, »Vorstellungen« 1790, 1795

200. Regling, s. 62-68, 83 ff.

201. Stender-Petersen, s. 74-80.

202. Regling, s. 85 f.

203. Idem, s. 63-81.

Ibid., Danske relations- og resolutionsprotokoller 1796

Tyske Kancelli, »Vorstellungen« 1791-96

Ibid., Statholderen i Hertugdømmerne; Sager ang. Uroligheder i Hertugdømmerne 1794-1843

Danske Kancelli, Brevbog 1790, nr. 1805, indlæg

Samtidige journaler og skrifter

Hennings, Aug. (red.): »Schleswigsches Journal«, Altona 1792-93, »Genius der Zeit«, Altona 1794-1800.

Meyer, Georg Conrad (red.): »Der neue Mensch«, Flensburg 1796-97.

Schütz, Friedrich Wilh. v. (red.): »Niedersächsischer Merkur«, Hamburg Altona 1792-93; »Der neue Protheus«, Hamburg/Altona 1794.

Würzer, Heinrich (red.): »Historisches Journal«, Altona 1794.

Pram, Chr. (red.): »Minerva«, Kbh. 1789-94; Rahbek, K. L. (red.): »Minerva«, Kbh. 1794-99.

Lawaetz, F. O. V.: 'Gedanken über den Zustand der Häuerinnen im Kirchspiel Kaltenkirchen, die Ursachen der von ihrer geäußerten Unzufriedenheit u. die Mittel ihnen aufzuhelfen', dat. Bramstedt 11.1.1795 (i: Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte IV, Kiel/Altona 1795, s. 63-92).

Schmetsow, F. W. v.: »Oplysende Commentar til en dansk Mands patriotiske Tanker ...«, Kbh. 1793 (ty. udg., s. 1. [1792]).

Rosenstand-Goiske, P.: »Maanedlige Efterretninger«, Kbh. 1789-90 (håndsk evne)

»Forordninger og aabne Breve for Aar 1795«, Kbh.

Bruun, Malthe Conrad (red.): »Vækkeren. Et blad for meenig Mand«, Kbh. [1794].

»Altonaischer Mercvrius« 1791.

Fremstillinger og trykte kilder

Berding, Helmut: 'Französische Revolution und sozialer Protest in Deutschland' (i: A. Herzig et al. (red.): 'Sie, und nicht wir'. Die Französische Revolution u. ihre Wirkung auf Norddeutschland u. das Reich I-II, Hamburg 1989, s. 415-30).

Bloch Ravn, Thomas: 'Oprør, spadseregange og lønstrejker i København før 1870' (i: Fleming Mikkelsen (ed.): Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985, Århus 1986, s. 47-85).

Blüdnikow, Bent: 'Folkelig uro i København 1789-1820' (i: Fortid og nutid I d. 33, 1986, s. 1-54).

Boel, Jens: 'Husmandsagitatoren' [Peder Hansen] (i: Siden Saxo 2/1989, s. 29-34).

Bülow, Joh.: Fra Hoffet og Byen. Stemninger og Tilstande 1793-1822 i Brev til Johan Bülow (Memoirer og Breve III, 1906).

Erhardt-Lucht, Renate: Die Ideen der Fanzösischen Revolution in Schlesw g-Holstein, Neumünster 1969.

Feldbæk, Ole: Den lange fred 1700-1800 (Danmarks historie 9, Kbh. 1990).

Friis, Astrid/Glamann, Kr. (ed.): A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800, Kbh. 1958.

Grab, Walter: Demokratische Strömungen in Hamburg und Schleswig-Hol tein zur Zeit der ersten französischen Republik, Hamburg 1966.

- Idem: Norddeutsche Jakobiner. Demokratische Bestrebungen zur Zeit der Französischen Revolution, Frankfurt a.M. 1967.
- Idem: Leben und Werke norddeutscher Jakobiner, Stuttgart 1973.
- Idem: Ein Volk muss seine Freiheit selbst erobern. Zur Geschichte der deutschen Jakobiner, Frankfurt a.M. 1984.
- Idem: 'Die Norddeutschen Jakobiner als politische Erben Lessings' (i: A. Herzig et al. (ed.): op.cit., 1989, s. 107-29).
- Gregersen, H. V.: 'Optøjerne i Åbenrå.1790' (i: Sønderjyske årbøger 1956, s. 209-14).
- Idem: Danmarks historie, Slesvig og Holsten før 1830, Kbh. 1981.
- Göttisch, Silke: '»... weill allhier in Flensburg kein Getrayde fürs Geld zu bekommen war ...« Hungerunruhen in Flensburg 1795' (i: Grenzfriedenshefte 3/4, Flensburg 1984, s. 205-14).
- Henningsen, Lars: 'Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847. En studie i dyrtids- og hungerår og krisepolitik' (i: Sønderjy. årb. 1981, s. 5-56).
- Herzig, Arno: Unterschichtenprotest in Deutschland 1790-1978, Göttingen 1988.
- Idem: 'Zwischen Reich und Revolution, Hamburg in den 1790'er Jahren' (i: Herzig et al. (ed.): op.cit., 1989, s. 153-76).
- Holm, Edv.: Danmark-Norges Historie ... VI, 1-2 (1784-99), Kbh. 1907-09.
- Hvidtfeldt, Johan: 'Social og politisk uro i Sønderjylland paa revolutionstiden' (i: Sønderjy. Aarb. 1945, s. 128-69).
- Idem: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten, Åbenrå 1963.
- Karlbom, Rolf: Hungerupplopp och strejker 1793-1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst, Lund 1967.
- [Klenke, H. (ed.):] Aus einer alten Kiste. Originalbriefe, Handschriften und Documente aus dem Nachlass eines bekannten Mannes, Leipzig 1853.
- Klose, Olaf/Degn, Chr.: Die Herxogtümer im Gesamtstaat 1721-1830, Neumünster 1960.
- Manniche, Jens Chr.: 'Den københavnske tømrerstrejke 1794' (i: Historie X, 4, 1974, s. 525-61).
- Mikkelsen, Flemming: 'Kollektive aktioner i Vesteuropa 1500-1985' (i: samme (ed.), op.cit., s. 317-49).
- Mykland, Knut: Kampen om Norge 1784-1814 (Norges historie IX), Oslo 1978.
- Möller, Kurt Detlev: 'Caspar von Voght, Bürger und Edelmann, 1752-1839' (i: Ztschr. des Vereins für Hamburgische Gesch. 43, 1956, s. 166-93).
- Regling, Heinz Volkmar: 'Die Anfänge d. Sozialismus in Schleswig-Holstein' (Quellen u. Forschungen zur Gesch. Schleswig-Holsteins 48, Neumünster 1965).
- Reichardt, Rolf: 'Deutsche Volksbewegungen im Zeichen des Pariser Bastillensturms. Ein Beitrag zum sozio-kulturellen Transfer der Französischen Revolution' (i: Helmut Berding (ed.): Soziale Unruhen in Deutschland während der Französischen Revolution, Göttingen 1988, s. 10-27).
- Reinalter, Helmut: Die Französische Revolution und Mitteleuropa. Erscheinungsformen u. Wirkungen des Jakobinismus. Seine Gesellschaftstheorie u. politische Vorstellungen, Frankfurt a.M. 1988.
- Schmidt, Claus Peter: '»Auf Roma, erwache!« – Ludwig Güllich – ein Flensburger Radikaldemokrat zur Zeit der Französischen Revolution' (i: Grenzfriedenshefte 2, 1989, s. 84-97).

- Sieveking, Heinrich: Georg Heinrich Sieveking. Lebensbild eines Hamburgischen Kaufmannes zur Zeit der Französischen Revolution, Berlin 1913.
- Skrubbeltrang, Firdlev: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800, Kbh. 1940.
- Stender-Petersen Ole: 'Ein dänisch-freundlicher »Marxist« – Conrad Schram' (i: Grenzfriedenshefte 2, 1985, s. 74-81).
- Thompson, E. P.: 'The Moral Economy of the English Crowd in the 18th Century' (i: Past & Present 50, London 1971, s. 76-136).
- Werlauff, H. C.: 'Danske, især københavnske, Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det 19. Aarhundrede. Efterladte Optegnelser' (i: Hist. Tidsskr. 4 r. IV, 1873/74, s. 245-412).
- Wohlwill, Ad.: Neuere Geschichte der Freien u. Hansestadt Hamburg inbe endere von 1789 bis 1815, Gotha 1914.